

Tu'un Savi Nduvi

*Libro de literatura en lengua
mixteca de Guerrero*

NOMBRE DEL ALUMNO (A)	
ESCUELA	GRUPO
POBLACIÓN	
ENTIDAD FEDERATIVA	

Este libro de texto ha sido elaborado por el Gobierno de la República y se entrega en forma gratuita a los niños de las escuelas primarias del país.

Los juicios y opiniones de los maestros, de los padres y de los alumnos son muy importantes para mejorar la calidad de este libro. Sus comentarios pueden ser enviados a la siguiente dirección:

COMISIÓN NACIONAL DE LIBROS DE TEXTOS GRATUITOS

Rafael Checa núm. 2 col. Huerta del Carmen
C.P. 01000, México, D.F.

Las obras de arte que ilustran las cubiertas de los libros de texto gratuitos son representativas de las grandes etapas del arte mexicano. Constituyen un valioso respaldo educativo y son motivo de orgullo nacional.

SEP

Libro de literatura en lengua mixteca de Guerrero.

Elaborado en la Dirección General de Educación Indígena
de la Subsecretaría de Educación Básica
de la Secretaría de Educación Pública.

Autores y Compiladores

Severiano Cuéllar Mendoza
Gaudencio Solano Solano

Diseño

Jorge Anaya Torres

Ilustración

Gerardo Cunillé Velázquez

D.R. © Secretaría de Educación Pública, 2001
Argentina No. 28
Col. Centro, C.P. 06029
México, D.F.

ISBN 978-970-18-5732-8

Primera edición 2001
Décima segunda reimpresión 2013

Impreso en México

Libro de literatura en lengua mixteca de Guerrero.

Elaborado en la Dirección General de Educación Indígena
de la Subsecretaría de Educación Básica
de la Secretaría de Educación Pública.

Autores y Compiladores

Severiano Cuéllar Mendoza
Gaudencio Solano Solano

Diseño

Jorge Anaya Torres

Ilustración

Gerardo Cunillé Velázquez

D.R. © Secretaría de Educación Pública, 2001
Argentina No. 28
Col. Centro, C.P. 06029
México, D.F.

ISBN 978-970-18-5732-8

Primera edición 2001
Décima segunda reimpresión 2013

Impreso en México

*La Patria (1962),
Jorge González Camarena.*

Esta obra ilustró la portada de los primeros libros de texto. Hoy la reproducimos aquí para que tengas presente que lo que entonces era una aspiración: que los libros de texto estuvieran entre los legados que la Patria deje a sus hijas y a sus hijos, es hoy una meta cumplida.

A seis décadas del inicio de la gran campaña alfabetizadora y de la puesta en marcha del proyecto de los libros de texto gratuitos, ideados e impulsados por Jaime Torres Bodet, el Estado mexicano, a través de la Secretaría de Educación Pública, se enorgullece de haber consolidado el principio de la gratuidad de la educación básica, consagrada en el Artículo Tercero de nuestra Constitución, y distribuir a todos los niños en edad escolar los libros de texto y materiales complementarios que cada asignatura y grado de educación básica requieren.

Los libros de texto gratuito son uno de los pilares fundamentales sobre los cuales descansa el sistema educativo de nuestro país, ya que mediante estos instrumentos de difusión del conocimiento se han forjado en la infancia los valores y la identidad nacional. Su importancia radica en que a través de ellos el Estado ha logrado, en el pasado, acercar el conocimiento a millones de mexicanos que vivían marginados de los servicios educativos y, en el presente, hacer del libro un entrañable referente gráfico, literario, de conocimiento formal, cultura nacional y universal para todos los alumnos. Así, cada día se intensifica el trabajo para garantizar que los niños de las comunidades indígenas de nuestro país, de las ciudades, los niños que tienen baja visión o ceguera, o quienes tienen condiciones especiales, dispongan de un libro de texto acorde con sus necesidades. Como materiales educativos y auxiliares de la labor docente, los libros que publica la Secretaría de Educación Pública para el sistema de Educación Básica representan un instrumento valioso que apoya a los maestros de todo el país, del campo a la ciudad y de las montañas a los litorales, en el ejercicio diario de la enseñanza.

De esta forma, el libro ha sido, y sigue siendo, un recurso tan noble como efectivo para que México garantice el Derecho a la Educación de sus niños y jóvenes.

Constitución Política de los Estados Unidos Mexicanos

Artículo 2o.*

La Nación Mexicana es única e indivisible.

La Nación tiene una composición pluricultural sustentada originalmente en sus pueblos indígenas que son aquellos que descienden de poblaciones que habitaban en el territorio actual del país al iniciarse la colonización y que conservan sus propias instituciones sociales, económicas, culturales y políticas, o parte de ellas.

La conciencia de su identidad indígena deberá ser criterio fundamental para determinar a quiénes se aplican las disposiciones sobre pueblos indígenas.

Son comunidades integrantes de un pueblo indígena, aquellas que formen una unidad social, económica y cultural, asentadas en un territorio y que reconocen autoridades propias de acuerdo con sus usos y costumbres.

El derecho de los pueblos indígenas a la libre determinación se ejercerá en un marco constitucional de autonomía que asegure la unidad nacional. El reconocimiento de los pueblos y comunidades indígenas se hará en las constituciones y leyes de las entidades federativas, las que deberán tomar en cuenta, además de los principios generales establecidos en los párrafos anteriores de este artículo, criterios etnolingüísticos y de asentamiento físico.

A. Esta Constitución reconoce y garantiza el derecho de los pueblos y las comunidades indígenas a la libre determinación y, en consecuencia, a la autonomía para:

IV. Preservar y enriquecer sus lenguas, conocimientos y todos los elementos que constituyan su cultura e identidad.

* Extracto de la publicación realizada en el Diario Oficial de la Federación 02/08/2004

Tu'un Savi Nduvi

*Libro de literatura
en lengua mixteca
de Guerrero*

Presentación

Este libro de texto está dirigido a las niñas y los niños indígenas que cursan la educación primaria, tiene el propósito de favorecer el aprendizaje de la lectura y la escritura de la lengua indígena que se habla en su comunidad.

Se espera que este libro sea utilizado en forma creativa, tanto por el profesorado como por las niñas y los niños, en este ciclo escolar y los subsecuentes, para dar respuesta a los problemas particulares que se presenten en el desarrollo de la expresión escrita y la comprensión lectora.

En el libro se encuentran diferentes textos, algunos hablan del entorno físico de los alumnos, objetos y cosas que hay en la comunidad, y otros se refieren al entorno social y cultural, pues relatan las costumbres, fiestas y leyendas de la región.

Su elaboración estuvo a cargo de profesores indígenas bilingües con experiencia en la enseñanza de su lengua materna así como con profundo conocimiento de la cultura de sus comunidades. Para la redacción, los autores consideran el enfoque comunicativo propuesto en el Plan y Programas de Estudio para la Educación Primaria 1993.

Este libro de texto podrá ser enriquecido a partir de las observaciones y consideraciones que profesores, padres de familia, comunidades y organizaciones civiles indígenas realicen acerca del lenguaje utilizado, los contenidos, las ilustraciones, el formato y la presentación.

Ña Ka'an Xa'a Tutu Yo'o

Ña tutu yo'o kúu ña táva na Ve'e CHIño ka'no nuu ndíkun na nda'vi ña Ñuu Ko'yo, kúu ña ku'un xaxa ve'e nuu sákua'a na kuachi ká'an tu'un savi na ñuu mii yo, ña kúni ña saá, va'a ka'vi na kuachi tu'un savi.

Ña nika'yu nuu tutu yo'o, kua'a nuu ndiáka ña, ta kúu ndi'i ña yo'o, kúu ña taxi na ká'vi xi'in na kuachi, na ká'an uvi tu'un, nikaya na ña nduvi ká'an, ña ka'an xa'a tu'un savi, ña ká'an xa'a ñuu savi.

Ña yo'o kúu ña ke'e mii na xíni, na ká'vi xi'in na kuachi, xi'in ña ka'an na xa'a ñuu savi, ña xíni na, ña ndátu'un xa'a ña va'a. CHI ta kúu ndi'i ña yo'o, va'a ña ká'vi na kuachi, na xa ká'vi tutu uni xi'in ndia tutu iño íyo tu'un savi.

Ta saá táxi i ña va'a ndi'i ndo, ña xa'a ña chĩndiee ndo ña kuya'a tutu yo'o, tixa'vi ndi'i ndo na sákua'a na vali, na tata, na nana yuva yo; saá tixa'vi ndi'i na chiño xá'ndia xa'a ña ká'vi na vali, chi ña yo'o ke va'a ndaka'an yo xa'a ña kúu mii yo na savi, ta na sákua'a na vali ña, ña ve'e nuu sákua'a na. Tixa'vi ndo.

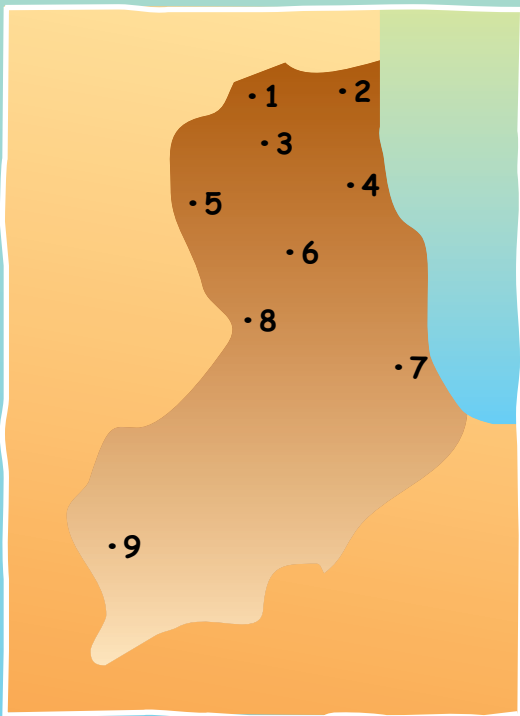
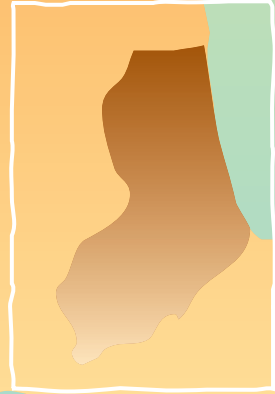

República Mexicana

Golfo de México

Océano Pacífico

Estado de Guerrero

- 1 Tlapa
- 2 Tlalixtaquilla
- 3 Xalpatlahuac
- 4 Alcozauca
- 5 Copanatoyac
- 6 Atlamajcingo del Monte
- 7 Metlatonoc
- 8 Malinaltepec
- 9 San Luis Acatlán

Índice

Viko Ndií	12	Kokorrivi Xi'in CHirita	44
Kata yo Tu'un Savi	14	Tu'un lin Tachi	45
Ta Lo'ó Xuxan	15	Ñuu Kaaña	46
Tiaa Savi	16	Ñii Ta Káchuun Yuku	
CHila Koko	17	Xi'in Ñii Pilo	47
Ama Kaku i Kundu'u i Ñuu Yu	18	Xáku i Xa'a un	48
Ki'in Xini	19	Ñá'ña Na Vali	49
lin Ve'e Na Nda'vi	20	Tu'un lin Tachi	50
Tu'un lin Tachi	21	lin To'on Ña Náto'on	
Yaa Táxa'a	22	Xa'a Nda Kíni	51
Nda'vi Nda'vi Xífa Yu	23	Nda'vi Ní Ñuu i	51
Itun Lo'ó	24	Tu'un lin Tachi	52
Itun	24	Saa Xífa	53
Ta Nda'vi	25	Ti Ixi Ndivi	54
Tina Xi'in Siti Kuñu	26	CHilena Nda'vi	55
Ña Kúu Kivi Tunda'a Na	28	Ti Tiku'va	56
Ña Sáku'a'a Yu'u Yo	29	Taa Xi'in Ndiva'yi	57
Soko Tun Mango	30	Tu'un lin Tachi	58
Ti Pato Lo'ó Xi'in Ti Mixto Lo'ó	31	Ñi'in	59
Yaa Xa'a Tu'un Savi	32	Kama ní Kug'an Tiempo	61
Sama Kuiya	33	Ñuu Nuú Ta'nu	62
Ndaka'an Va i Xa'a un	34	Nda Tikuii	63
Ñii Taa Xi'in Ñii Ñina	35	Uni Tikuiva	64
Ñuu Yoso Ndie'e	36	Yaa Ita Ndosó	65
Tu'un lin Tachi	37	Na Ndákuatu	66
Ñá Xanu Xi'in Ta Siso Ñá	38	Tu'un lin Tachi	67
Yaa Ndio'ó Kuñu'un	39	Ña Sáku'a'a Yu'u Yo	68
Ña Sáku'a'a Yu'u Yo	40	Itia Ta'nu	69
Tu'un lin Tachi	41	Ña Kiva	70
Ra Pedro Mala	42	Yaa Táxa'a Ndika'a	71

Na Ndio'ó Lo'ó	72	Viko Kána Ñuu i	102
To Tikua Laxa	73	Ndikama	103
Tina Kui'na	74	Yi'i Kuq'an Ñii Carro	103
Ña Tq'ó	76	Nduchi Nuul'na	104
Tu'un lin Tachi	77	Tu'un lin tachi	106
Kuayu Lasan	78	Ñi'in Su'un	107
Itia Kí'vi	80	Tu'un lin Tachi	108
Tu'un lin Tachi	81	Ta Xuxan	109
Ñá CHée Yuku Xi'in		Ndi'i Va Tiempo	110
Ti CHée Yusu	82	Lima Ka'no	111
Yaa Ndikuaño	84	lin Tu'un Xa'a To'ó	112
Kúsii ní Ñini i xíni i Ñuu Savi	85	Kondiaa yo yuku	113
Yaa Toro	86	Ra Xíko Tuun	114
Tu'un lin Tachi	87	lin Leko	117
Te Ndóñu'un Na Kuachi	88	Ku'un Va Yu	118
lin Pilo Ta iin		Te Sóo Na Valli	119
Saa Lo'ó Síka'a Kaa	89	Xitan i	120
Tu'un lin Tachi	90	Tu'un lin Tachi	121
Uvi Tikiva	91	Nuu Ndika	122
Ñuu Itia Kuaan	92	Tu'un lin Tachi	123
Ña'an Savi	93	Kuayu xi'in Tio'ó	124
Tina Xíka CHIñu	94	Tu'un lin Tachi	125
Tu'un lin Tachi	95	Burro xi'in Koo ichi	126
Nduxi Si'i Tiaki	96	Ñuu i Itia Ta'nu	127
Nduxi CHee	97	Tu'un lin Tachi	128
Nduxi Kuiin	97	Ti Tina Xini Njtaan Ñayuvi	129
Ña'an Kúu Mii Na Savi	98	Tu'un lin Tachi	130
Yaa Mila	99	Leko, Xani Xi'in Ma'na	131
Ñii Kini Xi'in Ñii Burro	100	Nduxu CHée Xi'in Tika	132
Ra Taa Ká'vi	101	Na Sa'ya Tata Rey	133

Viko Ndii

Ña ñuu Yoso Ndie'e, tan íyo viko ndii xa'a yoo noviembre, ta ndíkoo ndí'i na ñuu kuachi ña ndáka'an na ñanima yuva na, si'i na, ta'an na. Ña viko ndii yo'o íyo martomo ña, na táva viko ñuu kúu na martomo, na yo'o táva na viko ñin kivi, ndákuatu na ve'e ñu'un, kivi nuu xá'an na kandori xí'in na música ña xiki ndíki'in na ñanima, saá tu kivi kumi, xá'an na ndíki'in na ñanima xiki, ta kíxaa na nuu ñaña xí'in ña, saá kíxa'a na kandori xí'in na música ku'un na kaka na nuu ita, ndákuatu na tan ve'e, tan ve'e nuu ita ñanima, ndisaa ñuú xí'in nduvi, ta ní'in na xixi na, ní'in na kui'i; ndiká, chitia, laxa, tiyoo, ña'mi, lima, saá tu ndakú, xita va'a, ndixi.

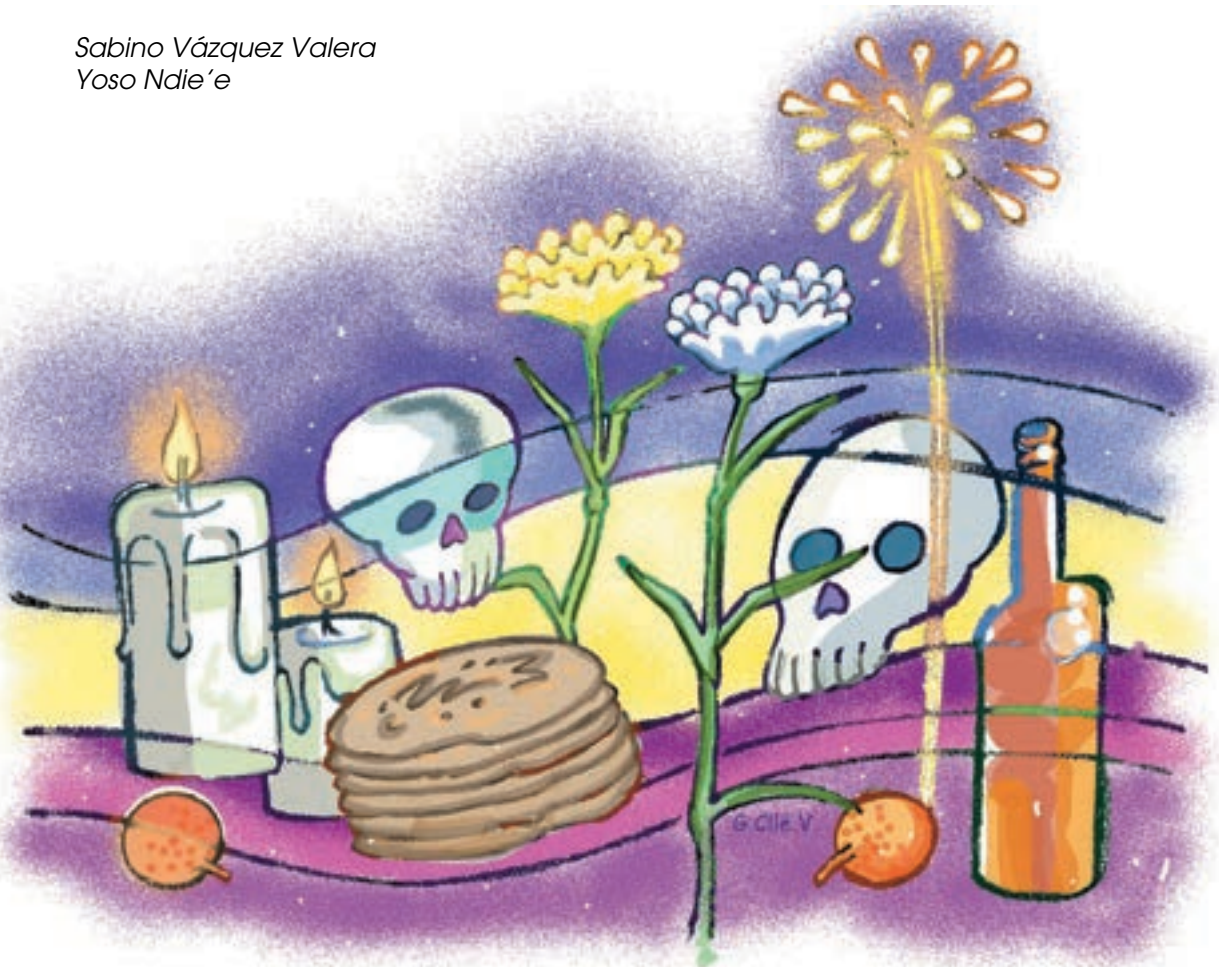
Na kandori ndákuatu na, ta na música tívi na yaa ndii nuu ita, ra sacrixta káni ra kaa ndii ndisaa kivi ta ndí'i ve'e na iyo ita, nina ita kuaun ke káta na xí'in toso, ta káta na tiuma, chíndee na ña'an nuu ita na, kúu ña xita vali, ko'o vali, yaxin vali, ña kuxi ñanima.

Mii kivi ñanima nanu, xá'an na xiki ña xakuaa, xá'an na kandori ndákuatu na xi'in na música ña ndíki'in na ñanima, ta kixaa na ña nuu ñaña, tuku ndakuatu na, ta na música tivi yaa ndii, ta kaa uxi ñuú ká'ndi castillo nuu ñaña, ita íyo na xíka nuu ita ndíki'in nduchi an tiuma. Tan ndí'i, ndákoo yuku na ta kugnu'un na ve'e ñu'un, tivi música saá kug'gn na ichi, ndákuatu na yoso yuvi saá kug'gn tuku na, tan xaa na ve'e ñu'un iin ka ndákuatu na, saá kunu'un na ve'e na.

lin ka kivi xátia na ita ña kée ve'e na, xátia na ña chi nuu ñuu ninu, saá ndíkoo na ye'e chiun, ta xíxi na tata xikua'a nduchi xini tiin, ta tan ndí'i saá xi'i na ndixi, xi'i nd'i na ñuu; na ña'an, na tiaa, ta tivi na música, táxa'a na sí'i, tiaa, na vali; kusii ini na, ñixiyo na xi'in ñanima ndiáyu na ña, ta kunu'un na ve'e na.

Sabino Vázquez Valera
Yoso Ndíe'e

Kata yo Tu'un Savi

Vitni ká'an yí'i xí'in ndo na ñoo
na'an ndí'i ndo ni kata yo yaa,
chi ña kata yo kúu ña sii.

Vitni kata yo tu'un savi,
tu'un savi kúu ña kuika ñoo yo
tu'un yo'o nika'an yiva yo.

No ta'an yo, na ká'an yí'i xí'in ndo
an kúu ño'on ndo tu'un mii yo
chi na valí se'e ndo taa na ña.

Na ta'an yo, na ká'an yí'i xí'in ndo
ña un sandí'i yo xa'a tu'un mii yo
chi ña nĩndoo nda'a yo kúu ña.

*José de Jesús Reyes Galindo
Yuta Sí'in*

Ta Lo'o Xuxan

Ñii kivi ñixiyo ñii ta lo'o xuxan, ta ndia'a xiké'e si'i ra xa'a ra, ta ñii kivi ñixi'i si'i ra, ta ñindoo mitu'un ra ñuyivi, ta ñii kivi kúni ra ko'o ra tikuii ta ñixa'an ra ki'in ra rá yu'u chiko'o, yo'o ñita'an ra xi'in Ndika'a, ta ñikuiso ri ra nuu chise'e ña'an ri, ta tišo ri mi'in sata ra, ta saá kug'an ri kana ri ta'an ri, ña kaxi ri ta lo'o, ta xinu ra ndga ra ñii yitun sikun, yo'o xini ra ñinduku ña'an ri, ña kaxi ri ra, ta un koo ra, ta xg'ni ta'an xi'in mii ri, xaxi ta'an mii ri, nuu, ñixi'i ndi'i ri, ta saá ña yo'o ñiyi'vi ni ra, ta saá sñikoo ra ña xuxan ra.

*Adelina Ureiro Rojas
Kawa Tachi*

Tiaa savi

Tiaa savi kúu mii i
ndixa kúu va ña
un koo sánda'vi yu
chi mi nii yuva i
ña yo'ó kúu ña ní'in yu.

Tiaa savi kúu mii i
chi kaku i tixi ñu'un
ña táxi ka'ni nda'a yutun
ña táxi kivi koo yo
saá va'a tu íyo kiti.

Tiaa savi kúu mii i
chi kaku i iin ñuu
iin ñuu nuu íyo na savi
nuu kachi mii yuva yo
koo na ká'an tu'un savi.

Tiaa savi kúu mii i
chi íyo i nuu íyo yuku kuii
yá'a i ta'ma, chíchi yala i ñtia
xa'a yala i xáñu i ndia'yu
xí'in xa'a yala i xíka i ichi.

Ndixa kúu va ña
tiaa savi kúu mil i
va'a ká'an i tu'un savi
chi kaku i ñuu savi
se'e na savi kúu yu.

*Severiano Cuéllar Mendoza
Yoso Ndie'e*

CHila Koko

CHila koko nani iin yutun lo' o kúva' a ña ka' ndia na ña' an, an kui' i nda' a yutun, ña na un koyo e ñu' un ta taxin ña. Yutun chila koko kúu nu ní' in no ku' a' an na kaya na chiki, kaya na mango, a kaya na tikua ndikin, a tikava. Yutun chila koko yo' o, kúva' a nu xí' in tuyoo; xí' na ndáta na nu, ta saá kúva' a nu, kíku na nu, ta kúu chiko' o ini nu ña va' a kú un kui' i. Kúva' a siin va chiko' o lo' o kan ta saá chíku' ni na nu xini iin tuyoo kani, ñakan va' a kíndiaa na kui' i íyo sukun.

Xí' in yutun chila koko ke va' a kíndiaa na ña chiki chi un kuvi ndaa na nda' a yutun nuu íyo ña chi íyo ní iño sata nu.

Kua' a ní na un koo xini na yutun chila koko, chi un koo xini ñu' un na nu ka' ndia na kui' i.

Adulfo Camilo Sánchez

Ama Kaku i Kundu'u i Ñuu Yu

Ama kaku i kundu'u i ñuu yu
ama kaku i kundu'u i ve'e yu
sa saá iin ka ñuu ndasa ñuu yu
sa saá iin ka ve'e ndasa ve'e yu.

Nda'vi xáku i k̄ita i ñuu na
nda'vi x̄ita i k̄ita i ve `e na
sa saá iin ka ñuu ndasa ñuu yu
sa saá iin ka ve'e ndasa ve'e yu.

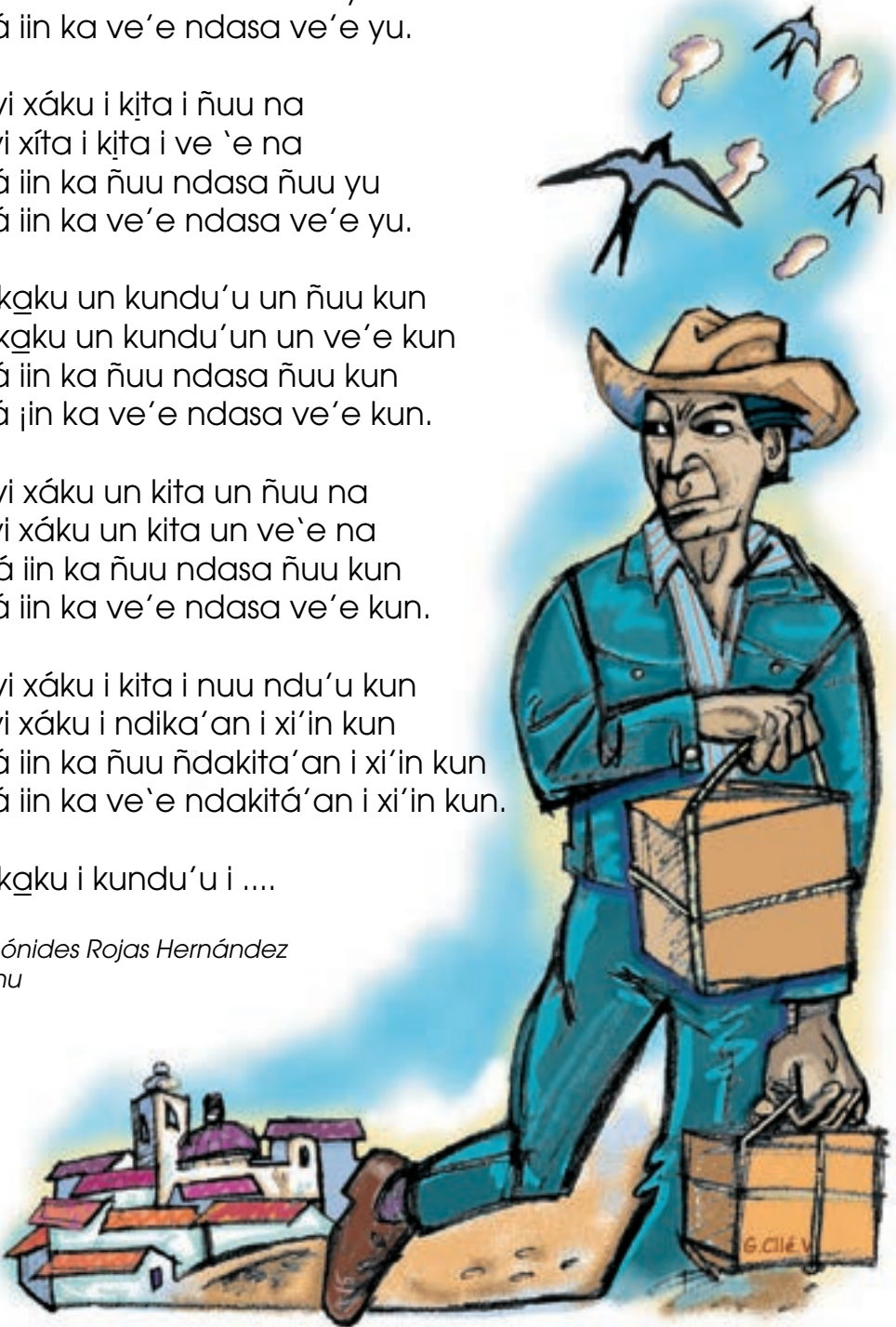
Ama kaku un kundu'u un ñuu kun
ama kaku un kundu'un un ve'e kun
sa saá iin ka ñuu ndasa ñuu kun
so saá j̄in ka ve'e ndasa ve'e kun.

Nda'vi xáku un kita un ñuu na
nda'vi xáku un kita un ve`e na
Sa saá iin ka ñuu ndasa ñuu kun
sa saá iin ka ve'e ndasa ve'e kun.

Nda'vi xáku i kita i nuu ndu'u kun
nda'vi xáku i ndika'an i xi'in kun
sa saá iin ka ñuu ñdakita'an i xi'in kun
sa saá iin ka ve'e ndakitá'an i xi'in kun.

Ama kaku i kundu'u i

*X̄ita; Leónides Rojas Hernández
Itia Ta'nu*

K'iin Xini

Roberto Villano Galeana

Ini ñii ve'e kua'a ni kúu ndi
ta ndisaa kivi chíndee ndi yo'o
xi'in kumi xa'a ndi
iyo nuu sakua'a un.

(iyaf)

Nduvi kixin ri
ye'e ri ñoo
yoo kuu ri.

(imik)

Kua'a sata ña
yaa tixi ña
yoo kúu ña.

(im'aidn, w)

Iin Ve'e Na Nda'vi

Iin kivi niya'a, na nda'vi, un koo xu'un na, un koo ve'e na, ni ña kuxi na, ni ña tikoto na un koo, ta iin kivi k'i'in kue'e ña nana, ta nixi'i ña, ra tata n'indoo mii ra xi'in uvi se'e ra, k'ixa'a ra xi'i ra, nd'iki'in ra iin ka ña'an, ta ña yo'o, un nixiin ña kuni ña na kuachi se'e ra. Tan kug'an ra yuku, ndoo mii ña xi'in na kuachi ve'e, ta un taxi ña kuxi na, tan xa kuaa, xa kuyachin kixaa ra tata, ta nduchi ka'yu ña yu'u na, ña kachi ra saá, xa xixi no kuachi se'e ra.

Niyá'a lo'o kivi ta ki'in kue'e ta lo'o ta nixi'i ra, ta saa nixa'an na n'induxin ña'an na yu'u itia nuu xá'an ña lo'o ku'va ra ki'in ña tiukuii, ta ndisaa kivi, tan kug'an ki'in ña tiukuii, ta ch'indú'u ña ita nuu n'induxin na ra, ta xáku ña, saá nd'iko ña ve'e.

Íyo iin ndikachi lo'o sana ña, ta ña nana si'i nda'vi ña ka'an ña, kuvi ri kuxi na, ta ña lo'o kúnda'vi ni ini ña x'ini ña ri, tan íyo ku'va ña íyo ri, ta iin kivi kee ña kug'an ña yuku, ta n'indoo ndikachi lo'o, ta ra tata yuva ña xg'ni ra ri kuxi na, ta tan ndixaa ña ve'e, xa nixi'i ri, ta nika'an tata ña, na'an ku'un ndakatia un siti ri, va'a kq'chi ña, ta kua'an ña xi'in ña yuvi nuu n'induxin na ra ku'va ña, ta ikan n'induxin ña siti ri xi'in ra, ta kq'an ña saá, un koo ka na ta'an i, n'indoo mitu'un i ñayuvi, vá a ka na k'ita i mini yo'o, ta nikita ña, ta un koo ka ña nikita.

Olga García Flores

Tu'un lin Tachi

Uni ná kualí
va'a ní sísiki ná
xí'in uní tikiva kualí
ye'e noo síkua'a ná.

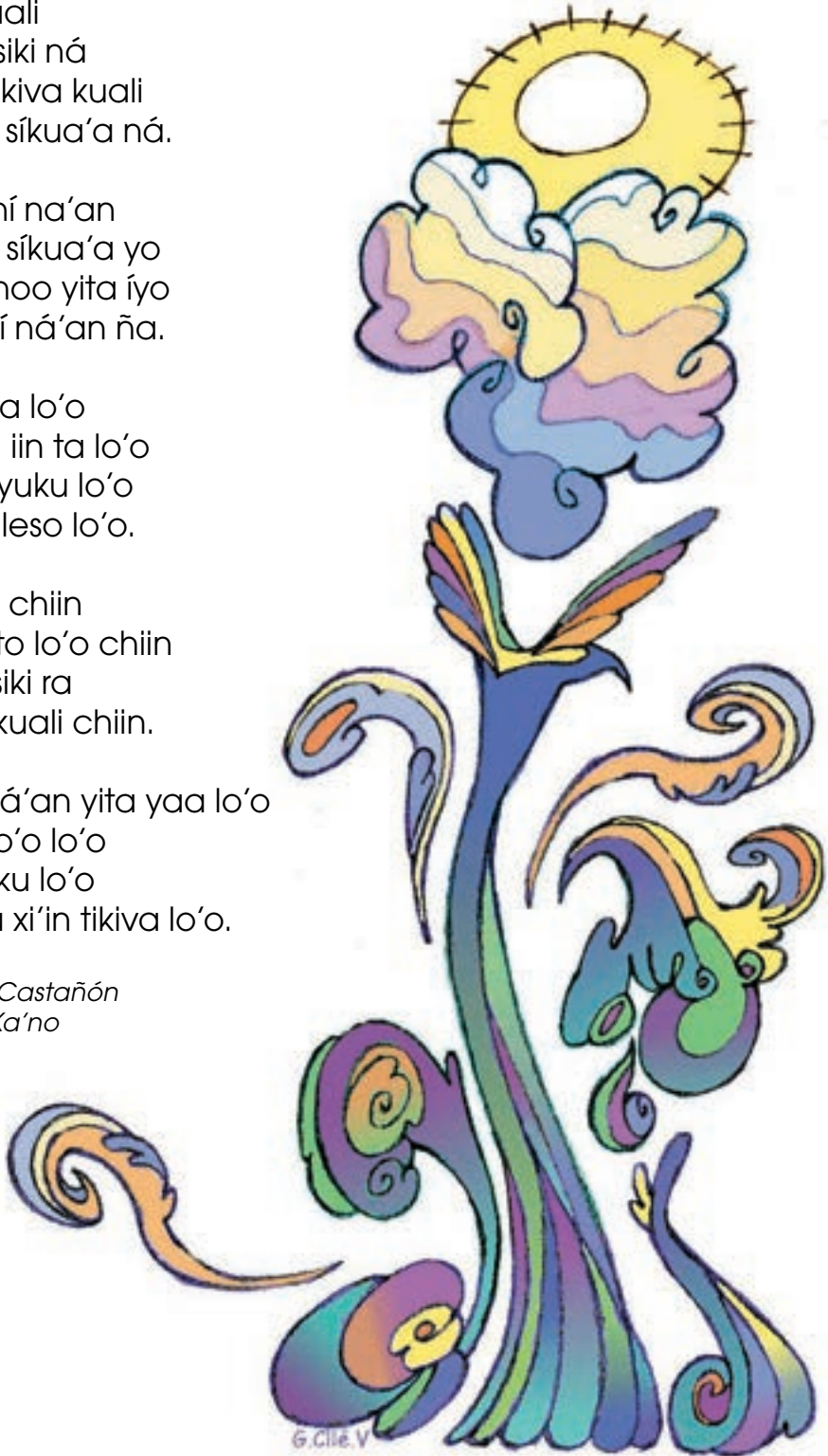
Ndaton ní na'an
ve'e noo síkua'a yo
chi ndí'i noo yita íyo
ta va'a ní ná'an ña.

Ti lesó yaa lo'ó
kúu sana iin ta lo'ó
xaxi ri iin yuku lo'ó
ta nixi'i ti lesó lo'ó.

lin ta lo'ó chiin
ndíxi tikoto lo'ó chiin
xíka ra sísiki ra
xí'in tika kualí chiin.

Ta'mi ní xá'an yita yaa lo'ó
ta iin ndio'ó lo'ó
yu'u nii tiku lo'ó
tá'ni ri ña xí'in tikiva lo'ó.

*Inés Leyva Castañón
Yichi Yuta Ka'no*

G.Cle.V

Yaa Táxa'a

Ña chí ñuu savi íyo kua'a ní yaa táxa'a, íyo yaa chareo, íyo yaa ndika'a, íyo yaa machun, íyo yaa ii, íyo yaa toro, íyo yaa moro, íyo yaa payaso, íyo yaa tekuané, íyo yaa luví; kua'a ní kúu nuu yaa íyo ñuu savi.

Ña yaa chareo yo'o, íyo ña ñuu Itia Ta'nu, yaa ndika'a íyo ña kua'an Ñuu Nusavi, yaa machun íyo ña Nuú Yoso Xínu xí'in Yoso Ndixa'va, yaa ii íyo ña ñuu lo'o naní Santa Catarina, yaa toro íyo ña Itia Savi xí'in Itia Ta'nu, yaa moro kua'a ní va ñuu íyo ña, saá tu yaa payaso va, íyo yaa yo'o Yoso Tika'a an Itia Tuun, ña yaa tekuané íyo ña Itia Ta'nu, yaa luví íyo ña Yoso Nuni saá tu kua'an chíndivi, íyo kua'a ní ka ña ndatu'un yo xa'a ndí'i yaa ña táxa'a na, ta na táxa'a yo'o ra, tan iin tan iin na íyo kivi, saá ta kúu ndí'i nuu yaa, íyo ku'va ndíxi na, nisaa ña ñú un nuu na, ni ña'an ke ndú'u xini na, ni ña'an ke ní'in na, ni ña'an ñú'un xa'a na. Va'a tu ndatu'un yo nisaa kug'an ichi yaa na an xí'in música táxa'a na; an xí'in yoli, an xí'in tuyoo, an xí'in Ñuu, an yaa ká'a xí'in kaa táxa'a na.

*Alberto Vázquez Gervacio
Yoso Ndí'e*

Nda'vi Nda'vi Xíta Yu

Nda'vi nda'vi xíta yu
nda'vi nda'vi xáku yu
kivi kíta i yoso ndika
ikan kíta ñá Xika.

Kivi kíta i yoso tiañu
ikan kíta ñá ka'nu
nda'vi nda'vi xíta yu
nda'vi nda'vi xáku yu.

Kati tun laxa ndú'u ñá Lesa
kati tun lima ndú'u na Lina
nda'vi ndav'i xíta yu
ndav'i ndav'i xáku yu.

*Leonides Rojas Vitervo
Itia Ta'nu*

Itun Lo'o

Itun lo'o
lo'o chiin un
vaxi ndi, chí'i ndi yo'o
mii ka kúni ini ndi.

CHíni ndi yo'o
ta chí'i ndi yo'o
ña kundaa ndi yo' o
kúu vüii koo un
luvi koo un.

Eugenia Cano Carrasco

Itun

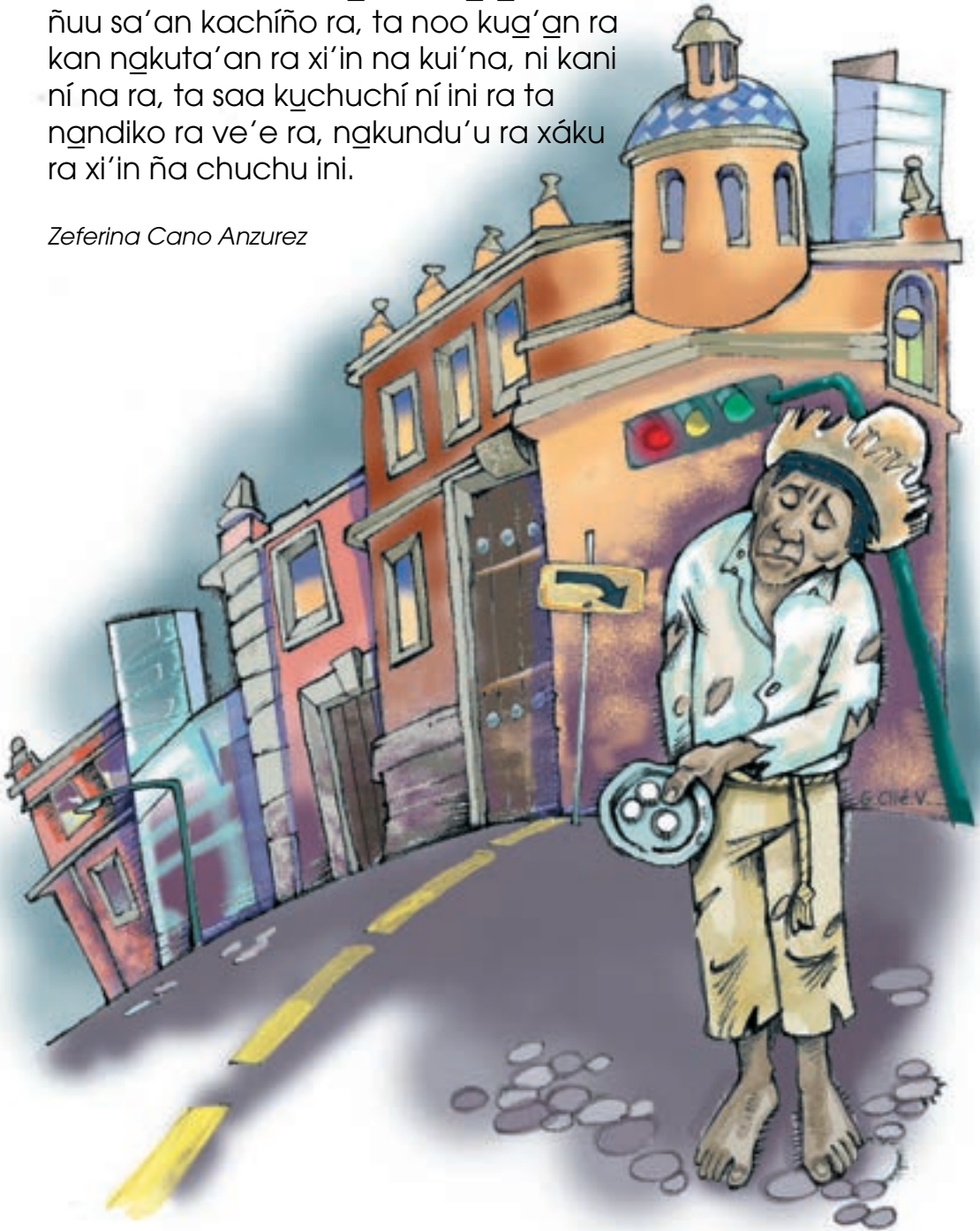
Tun itun, ka'nu nu
nda ndika nda'a nu
táxi nu tachi
ndi'i kivi, nda kíxaa
ña kani, ndáxaa yuku nu,
kánda ka vi ña.

Lourdes Ramírez León
Yuku Kimi

Ta Nda'vi

Ñii kivi, ñii taa nda'vi, ta nani ra Juan nda'vi ní ra, un koo ña kuxu ra, ni ñá sí'i ra un koo, ta ñii kivi ke ra kug' an ra ñuu sa'an kachiño ra, ta noo kug' an ra kan ngkuta'an ra xi'in na kui'na, ni kani ní na ra, ta saa kuchuchí ní ini ra ta ngandiko ra ve'e ra, ngkundu'u ra xáku ra xi'in ña chuchu ini.

Zeferina Cano Anzurez

Tina Xi'in Siti Kuñu

In ichi, iin tiaa nda'vi un koo ña kuxi ra, ta ndisaa kivi kée ra kug'an ra yuku ndúku ra kiti ka'ni ra kuxi ra. Iin kivi xíka ra iin yuku ta ndani'in ra leke kuayu, ta xi'in ña kan ndée uvi xatun xu'un, ta ndiki'in ndi'i ra ña ta ndiko ra ve'e ra ndataxi ra ña nda'a ña si'i ra.

Ni mii ra, ni mii ñá si'i ra, un koo xíni na ka'vi na mii xú'un yo'o, ta saá kachi mii ña si'i ra, na ku'un i ka'vi xi'in na kuachi ta kutu'va i kundia'vi xu'un yo kachi ña xi'in ra, ta va'a kachi ra.

Tuku kug'an ra yuku, ta ndixaa ra xukuuaa, xini ra kua'aní xita va'a nixitia ini ve'e, ta kachi ñá si'i ra saá, ndivi kee ní xita va'a nikoyo ña ñu'un, ta xiko yo ña ta ki'in yo xu'un.

Iin ka kivi, tan ndilko ra ña nixa'an ra yuku, ta xini ra, ndisaa ini ve'e ndée ní kuñu, ta tí tina nú'ni ri xi'in siti kuñu, ta tiaa nda'vi nindaka tu'un ra ñá si'i ra nichun nú'ni tí tina yo'o xi'in siti kuñu.'

lin ka ichi tiaa nda'vi ndakuta'an ra xí'in na yuvi ña yuku, xíka na ndanduku na xu'un ta kachi ra saá xí'in na, yu'u ndiki'in ña, ta nixa'an na xí'in ra ve'e ra, nika'an ra xí'in ñá sí'i ra, tava xu'un ña ndani'in i na ndataxi yo nda'a na yo'o, ta ñá sí'i ra kachi ñá saá xí'in na tata, un suvi ña ndixa ke ká'an ra ii yo'o, ra sána koo e xíni tuni va kúu ra, saá kachi ra tiaa nda'vi xí'in ñá, an un koo ndáka'an kun, ndia nixa'an kun sákua'a kun ña va'a ka'vi kun xu'un, ndaka'an kun ta kuun xita va'a, ta kú ni kun tina xí'in siti kuñu, an un ndaka'an kun.

Saá nika'an tuku ñá xí'in na, ka'nu koo ini ndo na tata, sána va'a va ini ra, un suvi ña ndixa ke ká'an ra, un koo xita va'a ní kuun, ta un koo ti tina nixinu'ni xí'in siti kuñu. Ta saá kachan na tata saá, va ra sana ndixa xini va kúu ra, ta saa ndiki'in na kug'gn va na, nįndoo ra, nįndoo xu'un xí'in na.

Lucía Mejía Muñoz

Na Kúu Kivi Tunda'a Na

Ñuu i kan nítu'un na, xina'an iin nixiyo na xi'in se'e si'i na, un nixi'in na kee se'e si'i na, un ni vasa nixi'in na koto na nuu ta kualí.

Vitin kivi kúni na tunda'a na, ta xá'an mii ta iva ta lo'o ndúku ra ná si'i nuu iva na, ná koo ná xi'in ra se'e na.

Tu'un yu'u iva ná kualí tunda'a na, sava na, ta kúu na xíkee kug'an ka'vi, ta ikan xíni ta'an mii na kualí, ta ká'an xi'in ta'an na, ta xíkindoo ini na xíni ta'an na, ta ndikon xíkoo na xi'in ta'an na.

Sundi'i vi nika'an na viko, nduki mii na xi'in se'e si'i na ña'an kuni na. Kua'a ní ka va ña'an kualí ke'e na ñuu kan, kivi íyo viko tunda'a.

Ña yo'o kii a xíni i ké'e na.

María Cano de los Santos

Ña Sáku'a Yu'u Yo

Ñá kan ká'an ña ku'un ñá Kaaña
Ñ ki'in ñá ñakan ko'o ñá,
ñ saá ka'an ñá yoo ka kúu ña ki'in ñá
an ki'in ñá kaka kaa nuu ñaña.

Tt
Kk
lin tika ti un koo taka
tuku kīta ri ndúku ri taka
un koo taka kiti ti tika
koo ti tika kúni ri kati.

R
r
Ra kue'e ra ra kan
kúu ra mii ra ra kua'an
ká'an ra kee ra
ká'an ra ku'un ra
ke'e ra ra iin ka kan.

Soko Tun Mango

Soko tun mango ndu'u va yu'u
soko tun laxa ndu'u va yo'o
soko tun mango ndu'u va yo'o
kati tun laxa ndu'u va yu'u.

Tuku ichi, tuku ichi vaxi yo'o
tuku ichi, tuku ichi kug'an va yu'u
tuku ichi, tuku ichi vaxi yo'o
tuku ichi, tuku ichi xika yu'u.

Kati tun laxa ndu'u va yo'o
kati tun mango ndu'u va yu'u
soko tun lima ndu'u ñá lina
soko tun koko ndu'u ñ á loko.

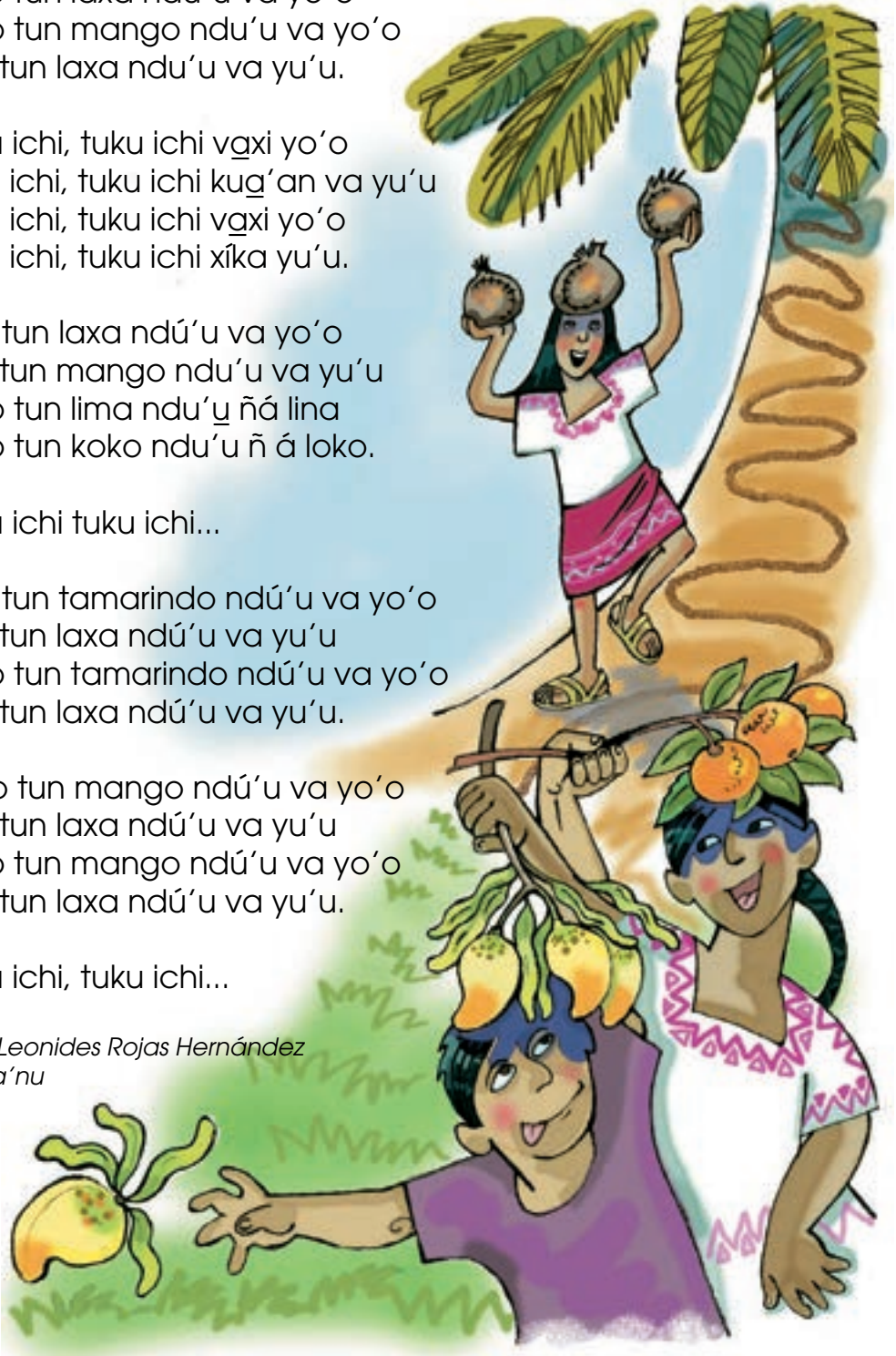
Tuku ichi tuku ichi...

Kati tun tamarindo ndu'u va yo'o
kati tun laxa ndu'u va yu'u
soko tun tamarindo ndu'u va yo'o
kati tun laxa ndu'u va yu'u.

Soko tun mango ndu'u va yo'o
kati tun laxa ndu'u va yu'u
soko tun mango ndu'u va yo'o
kati tun laxa ndu'u va yu'u.

Tuku ichi, tuku ichi...

*Xita: Leonides Rojas Hernández
Itia Ta'nu*

Ti Pato Lo'ó Xi'in Ti Mixto Lo'ó

Ñii kivi, ñii pato lo'ó kúni ri sánda'vi ri ñii ti mixto lo'ó, ta nika'an ri xi'in ri, an xini un kuchi un takuii, ta ndakuiin ti mixto lo'ó, ta na kĭta i takuii ta kivi va i, vasa xĭni un kutaku un ta saá, chin yĭ' i chíchi i takuii, ta va'a ní kuni i íyo i ña ñuyivi, vasa yu'vi un takuii chin va'a ní ra. Ta saá nikandixa ti mixto lo'ó, ta nisaki'vi ri xi'in mii ri yini takuii, ta ñii kama va'a kĭta ri ta chíkaa ri xa'a, ta xáku ri, saá kug'an ri, ta nĭndoo ti pato lo'ó ñii xĭ'i ri xáku ndaa ña'an ri.

Rutilio Tapia Candia

Yaa Xa'a Tu'un Savi

Nda xi xika xíto yo noo tu'un savi yo,
nda kúu ka'an vi noo yo ka'an yo tu'un savi,
nda un xiin vi yo taa se'e yo tu'un savi.

Un asa ndo saá, na taa na se'e ndo tu'un savi,
Na savi ñoo o, vivii naki'in ndo xini ndo,
ka chi ña yo'o, kúu ndee ndisaa yo na ñoo.

Ña yo'o kúu ña ngkoo xii yo, xitna yo,
nda kúu chuchu ini yo náka'an yo xa'a ña,
nda kuaku yo xi'in tu'un savi yo.

Ka chi un nixini vi yo
ndasaa kyu kova'a tu'un savi yo,
Asa ndo saá, na taa na se'e ndo tu'un savi.

*José de Jesús Reyes Galindo
Yuta Sí'in*

Sama Kuiya

Te xa ndí'i kuiya ra saá ke xá'an na pixka, na chiñu xí'in ta kúu ndí'i na ñuu; xá'an xukua tan ndí'i yoo, ndia ñuu ña.

Ve'e Ñuu Siso, a nuu kóyo tiakuii, ña ndakuatu na xa'a ñuu, xa'a mii na, xa'a na ta'an na, ta kúu ndí'i na kúni sama kuiya, xá'an na xí'in ita, ndixi, xuxa, tima, nduxi, tuxu'u, ndivi tiuun; xá'an ra tu'va, xá'an na música, ña ndákan na kuiya xa'a ñuu, xa'a mii na, chi ña un vaa níndo'o na kuiya yata, ta ndíso tuku na ña ya'a na kuiya xaa.

Na ñuu yo'o, kúndaa ini no kúu e kuiya xaa, chi sava ñuu ta kíta iin viko ndiaa ta kíta iin viko yaa, ndákita'a ña, ta ndútia ña viko ndiaa, ta ndóo ña yaa, ta saa ke ndíki'in kuiya xaa. Sava tu na, ra ve'e va na ndákuatu na ña ndíki'in na kuiya xaa, a sava tu na kug'an na ve'e ñu'un tan íyo sutu ra ké'e ra misa.

Na chiñu ra, sacho'o na ndaku kaxi na xá'an ndakuatu, saá ndí'i na kúsii ini, xa'an na kaxi na ndaku.

Saá ke kí'in kuiya xaa, ká'an na xa'a ñuu, ká'an na xa'a mii na, xa'a na ta'an na. Sava na xá'an na nuu ñaña ndíaka na ita nuu nima.

*Florencia A. Sierra Mendoza
Itia Ta'nu*

N daka'an Va i Xa'a un

Ni kani ní ku'un va kun ndaka'an va yu xa'a un ni iin ka ñuu na xíka un tiaku un ini nima yu.

Tu mii un ndáka'an xa'a i mii yu ndáka'an yu xa'a un ndia ñuu na xíka un ndaka'an va yu xa'a un.

Tan xíka yu yoso un xíka un xí'in yu tuvi yu tu xíni so'o yu xíta na mii un xíta un tuvi yu.

Ta ndí'i e nindaká'an yu xa'a un kuaku i xa'a un kúni yu xíka yu ndúku yu yo'o un nikuvi ndani'i yu yo'o.

Ndáka tu'un yu xíka yu ndáka tu'un yu xa'a un un koo na kúndaa ini ndia ñuu na xíka un.

Ni Kani ní ku'un va kun ndaka'an va yu xa'a un ni iin ka ñuu na xíka un tiaku un ini nima yu.

*Ignacio Guerrero Oliveros
Itia Ta'nu*

Ñii Taa Xi'in Ñii Ñina

Ñii taa xi'in ñii ñina tiata sana ra, ñii kivi keta ra kua' an ra kachiño ra yutu ra yuku, ta nandiko ra ve'e ra ta xito ra nichutu ndo'o xi'in xita, kachi nima mii ta yo'o saá, yoo kúu na ñixixi ndaka xita yo'o ta un koo ña si'i yo.

Ña ovi yo'o tuku keta ra kua'an tuku ta yo'o kachiño ra ta naxaa ra ta tuku ñichutu ndo'o xi'in xita, ta ñikuva'a ta'an ña kuxu ra xi'in ña.

Ña uni yichi yo'o, ñixito nani ra yoo kúu na ké'e ña yo'o kachi ra sia'a, ña uni yichi yo'o keta ra kua' an ra kachiño ta'an ra, ta ma'ñu yichi yo'o ninandiko ra ve'e ra, ta nixini ra ina sana ra ñitava ri ñii ri ta ninakundixi ri siyo ta ñikixa'a ri ndíko ri xita.

Saá kúu kivi xini ra ta ñinakí'in ra ñii ti yo'o ta ni chiaa ra ña no'o nixixi ña, saá kúu ta kɨndoo ri xi'in siyo na si'i. Ta taa yo'o tanda'a ra xi'in ri, ta ñikaku iin ka taa se'e na yo'o ñakan nda'a kúu kiti.

Ñuu Yoso Ndie'e

Iin ñuu ka'nu ndákaa kuq'an chi kuñu'un, yachin nuu Ñuu Itia Ta'nu, nani ña Yoso Ndie'e. Ta ñuu yo'o yata ní ña, Vá a ní ká'a yáni kaa ña Ve'e Ñu'un na, kua'a ní kúu ñu'un na, ñu'un nuu ka'nu. Xiki ninu yachin nuu ñuu Yoso Ndie'e índichi iin yuku nani Yuku Ndie'e, ñakan ke ká'an na Yoso Ndié e xí'in ña. Ña kua'a ní ñu'un na ñuu yo'o ñakan ke nixaxa ní na yuvi, ta nixikoo kua'a ñuu íyo vichin nani:

Ñuu Yoso Ndakua
Ñuu kaaña
Ñuu Yoso Tuxa
Ñuu Yoso Tika'a
Ñuu Itia Ní'i
Ñuu Itia Tuun
Ñuu Itia Ndíkoo
Ñuu Itia uvi
Ñuu Kava Ndíkoo
Ñuu Itia Tio'o
Ñuu Itia Xíta Lo'o
Ñuu Poli
Ñuu Xoxa Lo'o
Ñuu Yoso
Ndóñu'un

Ñuu Yuku Nama
Ñuu Yukú Ndio'o
Ñuu Yuku Ndutia
Nuu tun Tikin
Ñuu Tia'vi
Ñuu Tukixi
Ñuu Yuvi Ñuu
Ñuu Ndikoo
Ñuu Yoso Tundakua
Ñuu Yuvi Tandoo
Ñuu Yuku Nuu Kaxin
Ñu'un Yaa Lo'o
Ñuu Nuun CHokun
Ñuu CHokuaan
Ñuu Itia Ñuu Yata

Sabino Vázquez Valera

Tu'un lin Tachi

Ta lo'ó Miguel ndíxi tikoto yaa
nixa'an ra kachoon ra ve'e yaa
ta kug'an ra sata ra iin nduxu yaa
ña kótoo ra ko'ó ra kando yaa.

Ñá lo'ó ndíxi xiyo ndaa
kug'an ñá ki'in ñá nduchu ndaa
ve'e ta tata koto ndaa
ña kuxu ñá xi'in xita ndaa.

lin nana ndíko tikason kuaan
kuxu ta lo'ó koto kuaan
ña ká'vi ra Yita Kuaan
ta yo'ó kúu ta nani Juan.

Ta lo'ó koto ndaa
ndáa ra iin kini ndaa
xáxi ri noni ndaa
ndasama ri xi'in nduxu ndaa.

Ñá nana xiyo kuii
kug'an ñá ve'e kuii
sata ñá ya'a kuii
kuxu ñá taya'a kuii.

*Isabel Gálvez M.
Kawa Tachi*

Ñá Xanu Xi'in Ta Siso Ñá

lin ra tata xikua'a, nixi'i ñá si'i ra, ta nindoo ra xi'in ta lo'o se'e ra, xá'nu ta lo'o se'e ra ta sátanda'a ñá'an ra, ñá ke'e ñá ñá'an kuxi na, ta niya'a kuiya, kuu kua'a se'e na, ta káchi ñá'an yo'o xi'in ta ii ñá.

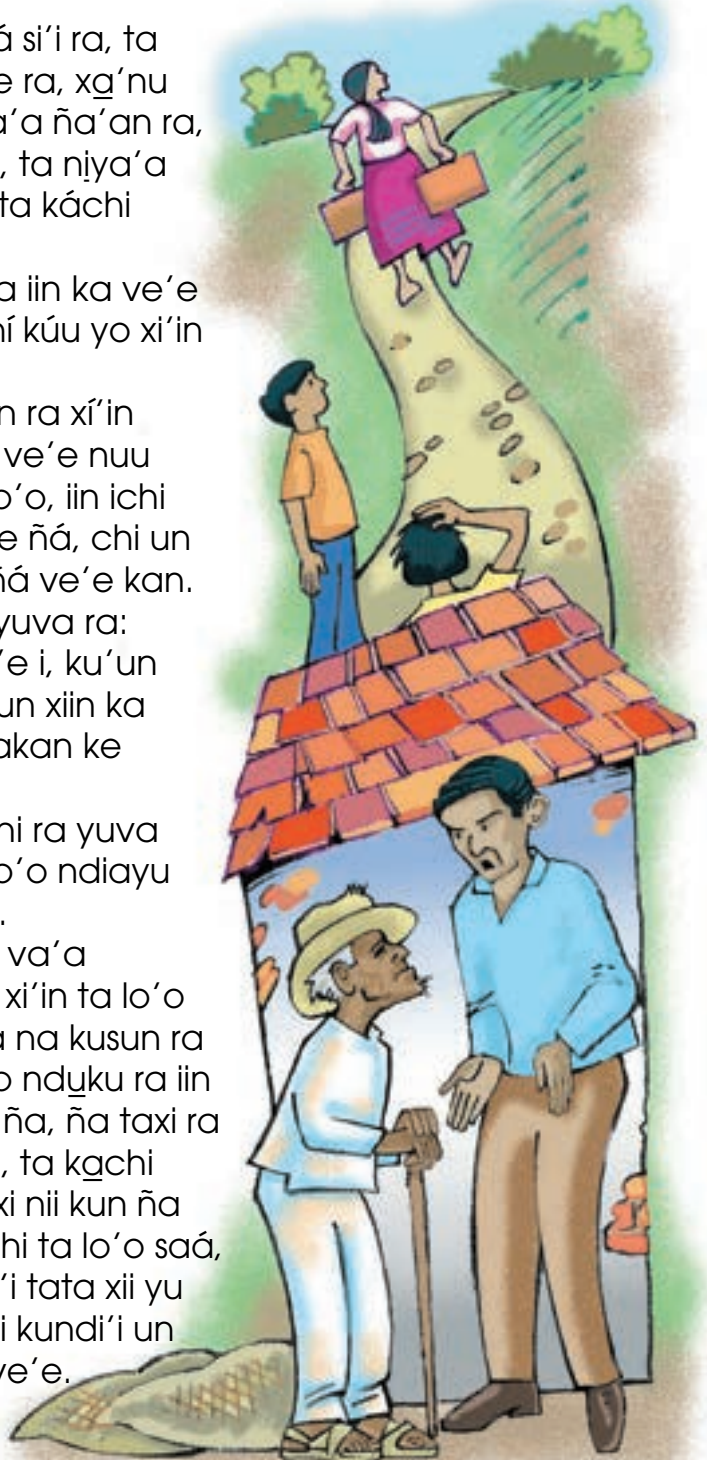
"Taxí tata kun na ku'un ra iin ka ve'e nuu koo ra chi xa kua'a ní kúu yo xi'in na se'e yo".

Ta ra ii ñá, un koo níka'an ra xí'in yuva ra, chi un koo iin ka ve'e nuu ku'un ra tata, ta ñá'an yo'o, iin ichi ndiki'in ñá kug'an ñá ve'e ñá, chi un xiin ka ñá kuni ñá ra siso ñá ve'e kan. Saá nika'an ra ii ñá xi'in yuva ra: Tata, ñá mani kee un ve'e i, ku'un un iin ka xiyo koo un, chi un xiin ka ñá si'i i koo un xi'in ndi, ñakan ke xinu ñá nuu i.

Ta va'a kee i ku'un i kachi ra yuva ra, ta xa kuaa ní, ta taxi lo'o ndiayu na kusun i sata ve'e yo'o.

Kachi ta tata yuva ra, ta va'a ndakuiin ra, saá ká'an ra xi'in ta lo'o chiin se'e ra, taxi iin koxta na kusun ra tata xii kun, ta saá, ta lo'o nduku ra iin koxta ta ndata ma'ñu ra ñá, ñá taxi ra iin ñá'ñu nda'a tata xii ra, ta kachi yuva ra lo'o chiin saá, taxi nii kun ñá nda'a tata xii kun, ta kachi ta lo'o saá, iin ñá'ñu va ñá taxi kundí'i tata xii yu chi iin ka ñá'ñu taxi va'a i kundí'i un tan kucheer kun ñá sata ve'e.

Alfredo Jerónimo Cristino
Yuku Siyi'vi

Yaa Ndio' o Kuñu'un

Sirruun, sirruun káchi un, na ndio' o
ndia kua ta tiku, ta tiku yu' u un, na ndio' o
ita ndukun ndi' i tí' vi un kua' an un
ita ndukun kua' a tí' vi un vaxi un
ita ñuñu tí' vi un kua' an un
ita ñuñu tí' vi un vaxi un.

Ita se' e tí' vi un kua' an un
ita ndukun ndi' i tí' vi un vaxi un
ita yu' u pozo tí' vi un kua' an un
ita yu' u pozo tí' vi un vaxi un
xiki ra ta' ma tá' nu un, na ndio' o
Yuvi ra ta' ma xíka un, na ndio' o.

Sirruun, sirruun káchi un kua' an un
sirruun, sirruun káchi un vaxi un
ita ndukun ndi' i tí' vi un kua' an un
ita ndukun kua' a tí' vi un vaxi un
nuu xiki, nuu xiki tá' nu un vaxi un
nuu xiki, nuu xiki tá' nu un kua' an un.

Sirruun, sirruun káchi un, na ndio' o
ndia kua ta tiku, ta tiku yu' u un, na ndio' o
yuvi yo' o, yuvi ikan tá' nu un kua' an un
xiki yo' o, xiki kan tá' nu un vaxi un.
ita ñuñu tí' vi un kua' an un
ita tun ndie' e tí' vi un vaxi un.

Xa va' a yo' o, xa va' a kan xíka un, na ndio' o
yuvi yo' o, yuvi kan tí' vi un, na ndio' o
xiki ra ta' ma tá' nu un, na ndio' o
yuvi ra ta' ma xíka un, na ndio' o.

*Yaa Ke' é nuu xíta uvi na, nani
"Na Savi Itia Ta' nuu"
Itia Ta' nu*

Ña Sáku'a Yu'u Yo

Kani kini kúni i chi
K kini ní kúni i kí'in i xiko ri
k nda kini kúni un kí'in un xiko ri
chi ti kini kúni kani kúu ri.

Xí'i xixi i xí'in xito i
X tan xíka ña xí'in ra xiki,
x xa xí'i xíko xixi i Xika
vaxi kaxi xii yu, xíka xito xa'a i.

L Ra lo'ó Liko luvi ní latun
I litun vali xí'in chala vali
taxi ra nda'a ra Lito,
chi íyo litun, chala, leko
luvi vali latun ve'e Lito.

Severiano Cuéllar Mendoza
Yoso Ndie'e

Tu'un lin Tachi

Ñá lo' o ndíxi xiyo kua'a
kee ñá ñu'un kua'a
kútoo ñá kaxi ñá chuta kua'a
ta kuxi ñá taya'a kua'a.

Uxa kúu ti saa kualí
tjin uvi ta kualí
xí'i ri ñoño yita kualí
ta xáxi ri noni kualí.

Un koo ka iton kuii
kána yuku kuii,
ni un koo ka tinana kuii
kįta xí'in ya'a kuii.

Komi kúu ti yokuii
íyo xa'a ñii iton kuii
xí'i ri ta kúu takuii
ta kaxi ri iku kuii.

*Ignacio Guerrero Oliveros
Itia Ta'nu*

Ra Pedro Mala

Xana'a nixiyo iin ra nixinani Pedro Mala, ta káchi na saá, iin kivi kí'in kue'e nana ra, xí'i ñá kándu'u ñá; ta un xiin ka ñá kuxi ñá, ta ra Pedro yo'o nixa'an ra sata ra iki kuñu chí'yo kuxi ñá, ta saa kachi ra, xa nichi'yo kuñu, ta ndika yu'u kun na chikaa i lo'o xita xí'in kuñu vita kuxi kun, kachi ra xí'in ñá, ta ndika e yu'u e, ta ra Pedro nina iki xí'in xita tie'e katavi ra yu'u e, ndie va'a katavi ra ña ndia maa ta iin too lo'o nixi'i nana ra, ta kachi ra, saá, na ku'un i kana i sutu kixi ra nduxin ra nana i, ta xani ndichi ra ñá chi ini ve'e xito e chi ke'e, ta kug'an ra xa'a sutu.

"Vaxi i ká'an i xí'in un tata sutu, no ko'o xí'in ndakuatu kun nuu nana i chi ndiee ni ndó'o ñá, ta kúni ñá kuni ñá yo'o."

Va'a, kachi ra sutu ta kug'an ra xí'in Pedro. Ta sutu inuu ra nixaa ra ve'e, ta chinda'a ra vitu ye'e, ta iin ka'ma nduva nana ini ve'e. Ra Pedro kachi ra saá, nu xa'ni kun sí'i yu tata sutu, ñá ndokoo xito vaxi kun ke, ta chinda'a un ye'e ta nduva ñá, ta nixi'i ñá, ta saá kachi ra sutu: un kundi'i ini un, ka'nu ní koo ini un xa'a i, ndioxi

taxi ña va'a nda'a kun, un kundi'i ini kun, yu'u na sata i xatun nduxin ñá, ta ndakuatu i xa'a nima ñá. Va'a kachi ra Pedro, ta saá ra, ta sutu chg'vi ndi'i ña xini ñu'un na ninduxin ñá nana.

Tan ndi'i ninduxin na nana ra, ta ta Pedro ndaviso ra vitu ye'e ta kug'an ra iin ka ñuu xika, ta ma'ñu ichi kuaa, ta ndga ra nda'a ñutun índichi kan kusun ra, sandaa ra vitu ye'e nda'a ñutun índichi kan kusun ra, sandaa ra vitu ye'e nda'a ñutun kan, ta nda kandu'u ra kixi ra. Xa ñuun va'a kixaa kug'a na chopi xikundee na xa'a ñutun yo'o ndaka'mi na ñu'un, ndátavi na xita xixi na, Pedro yo'o ndokoo ra tigtia laxa ra nuu xita, ta kachi na saá, yachi ndo chin kuun savi, ndi'i xixi na, nixikoo na kusun na, ta Pedro yo'o saña ra vitu ye'e, iin káxan vaxi ndakava nu sata na ndée kixi xa'a yutun, na yo'o niyu'vi ní na, ta ndokoo na, xinu ndi'i na kuá'an na, nindoo ña'an ndíso na xi'in xu'un na, ta Pedro nuu ra xa'a yutun ta ndiki'in ndi'i ra ña'an na, xi'in kuayu sana na, ndiki'in ra vitu ta kug'an ra ñuú, naa saá.

Saá kachi na ñuu yo savi ndatu'un na xa'a ra tata nixinani Pedro Mala.

Severiano Cuéllar M.

Kokorrivi Xi'in CHirita

lin ichin, saa chirita kúni ri ku'un ri Ve'e Ñu'un misa, ta un koo tikoto luvi ri ku'un xi'in ri, chi kini ní káa tikoto mii ri, ta ndixa'an ri nduku too ri ña nuu iin ka saa nani kokorrivi, chi ti yo'o luvi ni tikoto ri, ta saá ti yo'o taxi too ri ña nda'a ti kan ndixa'an xi'in ri misa, ta tikoto mii ri ndakoo ri nda'a ti kokorrivi yo'o, ta ndi'i sandjko ri ndataxi ri tikoto ti kokorrivi ta ndaki'in ri tikoto mii ri.

lin ka kivi ndixa'an tuku ti chirita nduku too ti ña, ta saá ti kokorrivi taxi tuku ri tikoto luvi ri, ndixa'an tuku chirita misa, ta ndjko ri ndataxi ri ña ta ndaki'in tuku ri tikoto mii ri ta saá kug'an nu'un ri.

lchi uni ndixa'an tuku ti chirita yo'o nduku too ri ña, ta ti kokorrivi yo'o taxi too tuku ri ña nda'a ri kan ndixa'an xi'in ri misa, ta saá un njindiko ka ri ndataxi ri tikoto luvi ti kokorrivi, kusii ní ini ri chirita yo'o, kjndoo ri xi'in ña, ñakan nina ka'ñu va xíka ri xíta ri, ta mii ti kokorrivi yo'o, kúka'an ní nuu ri kíta ri ka'ñu, chi kini ní káa tikoto ña ndakoo ti chirita nda'a ri, ñakan ke nina ñuu kíta ri kokorrivi ndá'yu ri, sáa ri xa'a tikoto luvi ri.

Ñakan ke un va'a taxi too yo ña'an nda'a na ndia kivi, chi saá kuu un ndataxi ka na ña nda'a yo.

*Olivia Vivar Martínez
Ve'e ka'vi na ña ovi yichi
Yuta Kuaan*

Tu'un lin Tachi

Te'no ovi tikiva kug'an ri
ña kîi sii ñini ri
kug'an ndaa ri, kug'an noo ri
xi'in tachi sísiki ri.

Ñii ta lo'o ní'in ñii numi yita
ta xíta ra noo ñá Lita
ndíxi ñá ñii xiyo yaa tikuita
ñika'yi ti saa chirita.

Xá'nda i yita timvoo yaa
xá'nda i yita ndoso yaa,
livi ní ka yita timvoo yaa
noo ña yita ndoso yaa.

Kúu mii i ñii nduxu chée
kána ri ndákoo tata chée
koon ra kundaa ra sindiki chée
ña xini yuku chée.

*Aurelia Simon Reyes
Yoso Yakuiin*

Ñuu Kaaña

Ndátu'un na ña xa'a Ñuu Kaaña, nani ña saá chi siki ñuu ninu índu'u iin yuu chée a kava, ta xina'an, ini ña yuu yo'o nixiyo iin kiti lo'o nixinani ÑAÑA. Káchi na saá, xina'an kɪta ri tixi kava chée yo'o, ta iin ra tiaa xandia ra ri, ta chi ka'a ri nɪndoo ña ñuu yo'o, ñakan nani ña Ka'a Ñaña, ta chi xini ri kuɔ'ɔn iin ka ñuu ña nani Xini Ñaña, ña ndákaa kuɔ'ɔn chi indivi.

Tan xina'an, ña Ñuu Kaaña nɪndo'o ní na xa'a nuni ña kuxi na, ta xá'ɔn na chi indivi sáta na nuni kuxi na, ta kiti lo'o nani ÑAÑA yo'o, ta xa'ni na ri, kuxitun ri, ta kuɔ'ɔn ri xi'in na kuxi na ichi, nixaa na chi indivi, ikan xixi na ri, tan ndɪ'i, nɪnduxin na iki ri xi'in xini lo'o ri, ta kachi na saá, yo'o kunani Xini Ñaña, chi yo'o kɪndoo xini kiti lo'o ñaña.

Ñuu Kaaña yo'o ndákaa ña chi kuñu'un ña kuɔ'ɔn nuu Ñuu itia Ta'nu, viko ka'nu nána ñuu na kúu ña Viko Asunción, kána ña xa'aun yoo agosto.

Alberto Vázquez Gervacio

Nii Ta Káchuun Yuku Xi'in Nii Pilo

Nii kivi, ta káchuun yuku níkita'an ra xi'in ñii pilo, ta ñika'an ri xi'in ra, ii kii a kixa un kachi ri xi'in ra, káchuun i ña koo ña kuxi i, ta ndakuiin ti pilo yo'o xi íyo xa'aun kivi un ta'an kuxi i kachi ri xi'in ra, ta ti yo'o un koo ña ní'in ri kaxi ri, ta ñika'an ri xi'in ta káchuun yuku na nisama ta'an yo kachi ti yo'o xi'in ra, va'a kachi ra xi'in ri, saá ta ñiki'in ra tomi ri, ta pilo niki'in ri tikoto ra ñikundixi ri ta kixa'a ri káchuun ri, ta ta nduu pilo ndachi ra ta kua'an ra ndiki ra ña'an kaxi ra.

Ta nduu ta káchuun yuku, ñitandaa kaa uxu uvi kixaa ñá si'i ra xi'in ña kuxi ra, ta ñikanda ini ñá saá chin kua'a ní xixi ra, ta nindaka to'on ñá ra a chuun kua'a ní xixi on, tata yo'o nda ni ñii yu'u un nindakuin ra, va'a ka ndikondee ra xixi ra; ta ndi'i xixi ra ta kuano'o na chi ve'e.

Ta ta nduu pilo kua'an ra ndiki ra ña'an kaxi ra, ta un koo ña níni'in ra, saá ta ñandiko ní ini ra, "a chuun nduu yo pilo ta xó'vi ní ini yo, va'a ka níxiyo i ta káchuun yuku, ni koni va yo, un koo va'a i ndiki i ña kuxi i," tan nda ni iin kivi ñini'in ra ña kuxi ra, saa ta ñixi'i ra xi'in soko.

Xáku i Xa'a un

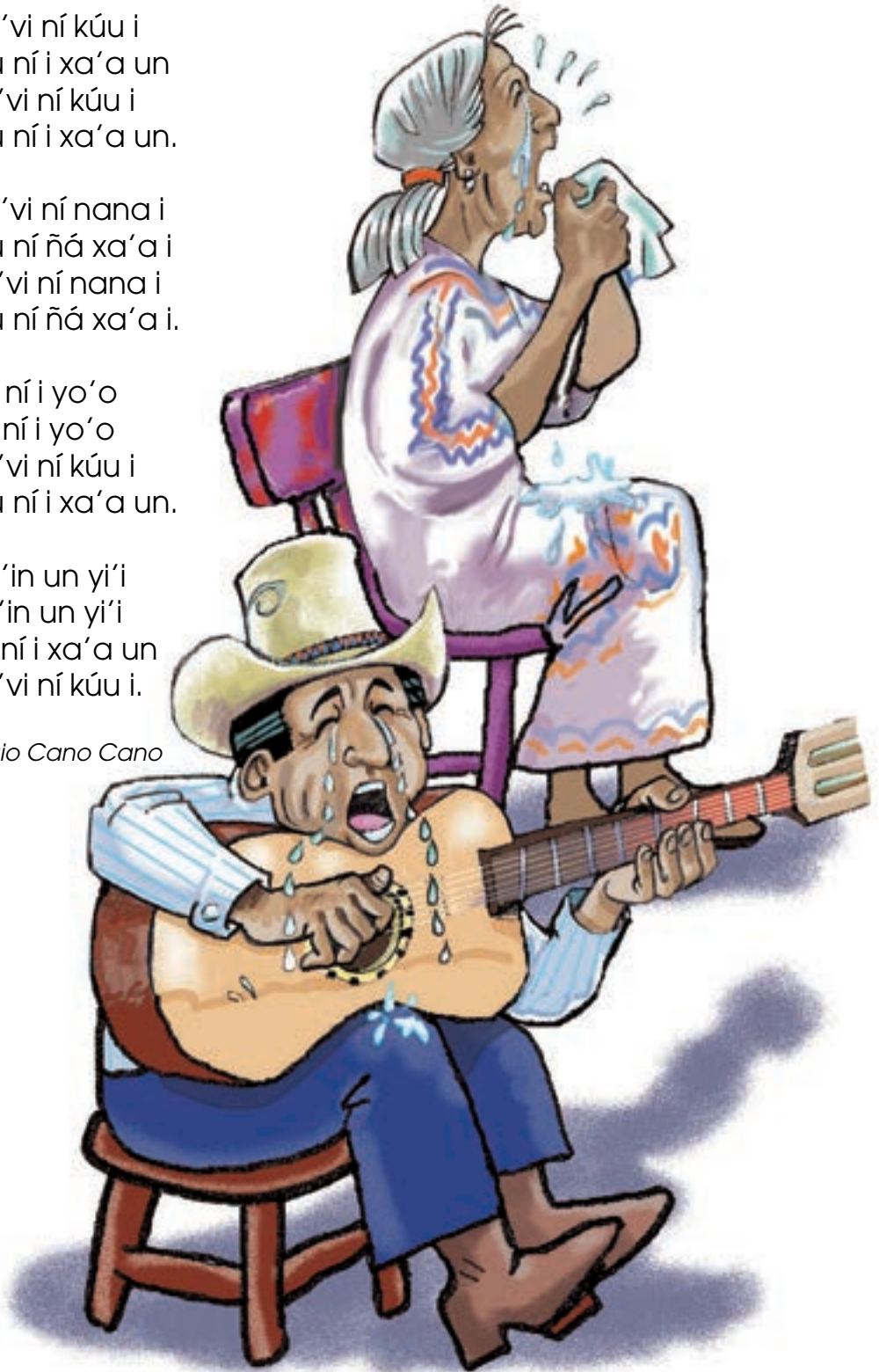
Nda'vi ní kúu i
xáku ní i xa'a un
nda'vi ní kúu i
xáku ní i xa'a un.

Nda'vi ní nana i
xáku ní ñá xa'a i
nda'vi ní nana i
xáku ní ñá xa'a i.

Kúni ní i yo'o
kúni ní i yo'o
nda'vi ní kúu i
xáku ní i xa'a un.

Naki'in un yí'i
naki'in un yí'i
xíka ní i xa'a un
nda'vi ní kúu i.

Eulogio Cano Cano

Ñá'ña Na Vali

Te káchi yo ña Ñá'ña na vali, ta kúni kachi e saá, ña'an ke tîin ini na, ta ndáa tachi ini na, a nañu tixi na xí'in tachi, ta ña yo'ó ndó'ó na vali tan xíxi na xita va'a, tan un koo xí'i na tiakuui, a tan xáxi na kutu, a tutu, a soo nduchi, a leche sí'i na, a ixta ichi, a ixan yí'i, a mango. Ta kúu ndí'i e yo'ó tîin ña ini na vali a tu xáxi ne e. Kúun tixi na, tiatia kuaan na, xá'an kini ña; ta saá kúndaa ini yo ña kue'e Ñá'ña ke ndó'ó na valí, sava ta xa úu ndiee ña xí'in na vali ta chú'un ka'ni ña na, ta káxan tixi na.

Su'va xáa na ña kúu tatan na vali xí'in kue'e yo'ó, xí'in xa'an, iku tinama, xí'in minu kaxtila.

Sásaa na xa'an yo'ó, ra xá'a na íku'ni ne e inii tixi ña lo'ó, ndia sata ña, ra xá'a na vita vita káni na sata ña lo'ó, ña ndataya mii kue'e ndákaa ini e, tan xa ndí'i nĭkú'ni na ña ta saá chíndu'u ndiaa na iku tinama iníi tixi e lo'ó xí'in sata ña, ta xá'a kée yoko, saá ke xa sa ndataya ña kue'e kan, te xa nĭkasun mii iku kan, saá ke ndondia ña.

Na valí yo'ó xí'i na tiakuí minu kaxtila, ta tu xa va'a ixa tatan yo'ó xí'in ña lo'ó, ta saa kúun tixi ña, kée ña ña'an kini tiin ini ña. Va'a kumi ichi kúu tatan ña lo'ó yo'ó saá va'a nduva'a va'a ña.

Florencia A. Sierra Mendoza
Itia Ta'nu

Tu'un lin Tachi

Ñii nduxu yaa
xáxi ri noni yaa
ta káni na ri xí'in yuu yaa.

Ñii ta lo'ó tikoto ndaa
kug'án ra viko tunda'a
ta ní'in ra ñii ndaa
noo ñó'on xita ndaa.

Ñá nana María ndíxi xiyo Kuaan
ta kug'án ñá viko Yita Kuaan
ña sata ñá tikoto kuaan
ña kundixi se'e ñá, ná kuaan.

Ñii saa lo'ó kua'a
kúnoo ri noo ñii yita kua'a
kúni ri ka'nda ri ñii yita kua'a
ña taxi ri nda'a ñá lo'ó yu'u kua'a.

Ma'ño yuku kuii
chí'i na tinana kuii
xí'in ya'a vali kuii
ta saá kua'a noo yiva kuii.

Cándida González Bonilla
Yoso Nuni

Iin To'on Ña Náto'on Xa'a Nda Kíni

Iin nda xito i, keta ra kug'an ra yuku ka'ni ra kiti, nda nixaa ra iin yoso ka'no nda ikan keta iin lesa, ndaa na ndava'a ra punto tuxii, nda xa'a no, nda noo no, a nika'ndi tuxii, nda an ndayaa yaa kaa su'ma ti lesa ndiva ri kug'an ri nda ñu'un.

Emilio Cano Candia

Nda'vi Ní Ñuu i

Itia Savi, nda'vi ní ñuu i latun ñuu, nuu luvi na ña'an nuu xita ri ti saa kuaan nuu xa'an ta'mi ita ta ndisaa kivi íyo ña va'a.

Itia Savi, nda'vi ni ñuu i latun ñuu, nuu luvi na ña'an nuu xika ri ti saa kuaan nuu xa'an ta'mi ita ta ndisaa kivi íyo ña va'a.

Senorina Gálvez Ramírez

Tu'un lin Tachi

Ti tikiva ndí'i
ndáchi ri noo yita ndí'i
ñá kútoo ri ko'ó ri ñoño yita ndí'i.

Ti tina lo'ó
sísiki ri xi'in ta lo'ó
ta síkuyaa ri xatu lo'ó ta lo'ó.

Ti saa kuaan
xíxi ri noni kuaan
noo íyo ve'e kuaan.

Ti leso yaa
xíni so'ó ri mii yaa,
fíxa'a ri xi'in yaa
xi'in ñá lo'ó tikoto yaa.

Ñá ve'e yaa
íyo ní kini yaa
ta xíxi ri noni yaa.

Ma. Asunción Nazario Godínez

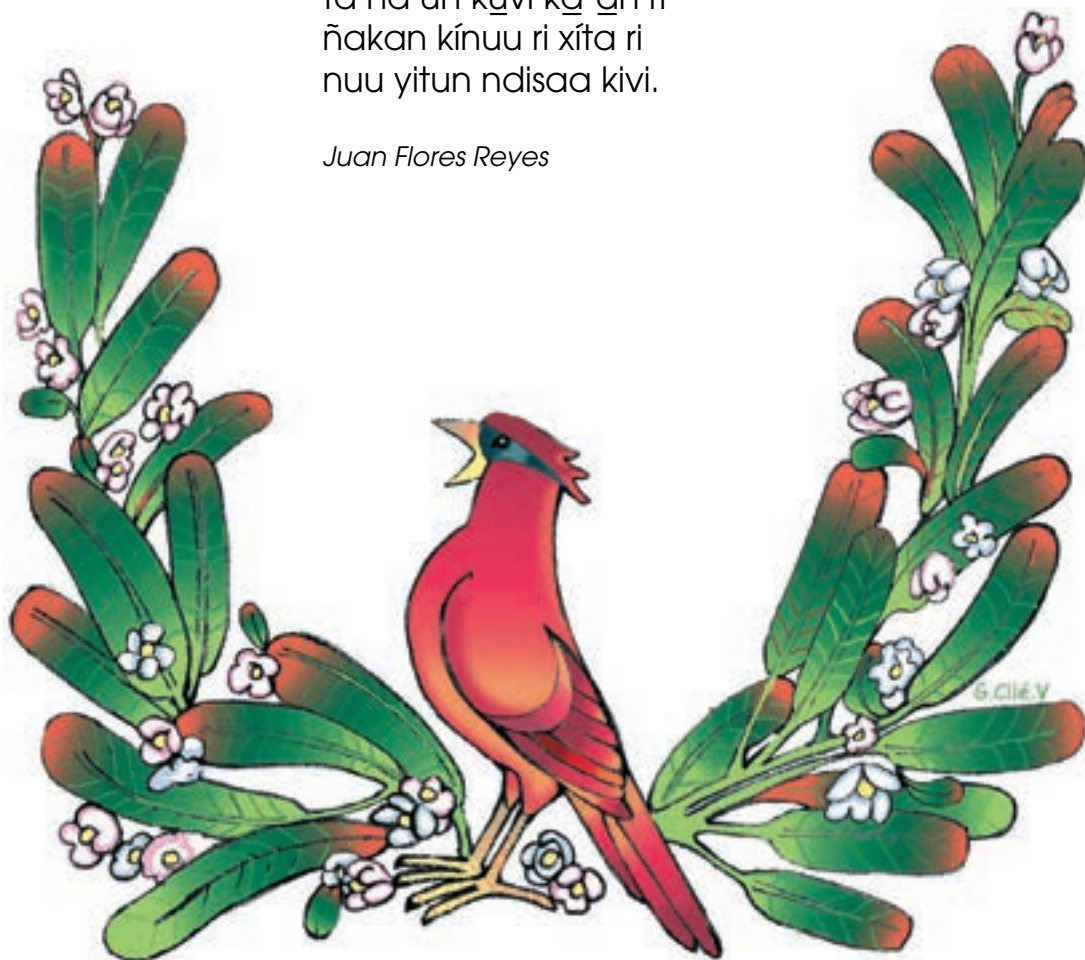
Saa Xíta

Ñii saa kua'a xita ri
kínuu ri nuu yitun
xíto ri ve'e, nuu íyo ña'an
xíto ri xíka ñá nuu ke'e
ndáchi ri yo'o, ndáchi ri kan.

Luvi ní xíta ri, ndee ni xíta ri
xíta ri ña kée nima ri
kóni ri ká'án ri xí'in ñá
Kútoo ña'an ri.

Ndee ní ndí'i ini ri xa'a ñá
ta ña un kuvi ká'án ri
ñakan kínuu ri xíta ri
nuu yitun ndisaa kivi.

Juan Flores Reyes

Ti Ixi Ndivi

Te kunduvi ní kukoo ñayuvi, saá íyo ña kúu kue'e, ra xá'ni ndí'i va ña na tíaa. Saá kachi ti kiti lo'ó Ixi ndivi, tuvi ku'va, ra chindiee yo ra Tíaa chi nda'vi ní ra, xindu'u ri, ndakani ini ri, nisaa koo ra, saá nixá'an ri nuu ndú'u ra tíaa, nika'an ri xí'in ra:

Ixi ndivi: Ni ke xáa un ñani.

Ra tíaa: Yo'ó va ndú'u i ñani, ra kue'e Káta'an ní xí'in i, ra kundie ka yu.

Ixi ndivi: Ñakan ke vaxi i chindie i yo'ó va. Saá kachi rí xí'in ra tíaa, ra yo'ó ndakanda ini va ra, káan ra saá, ndia vi xíni ra yo'ó chindie ra yoo, su ra un kuu chuun vi kuvi ra, sakan saá ká'an ra tíaa yo'ó, ra ndakoto ra xa vaxi Kue'e nuu ndú'u ra, ndí'i va'a vichin ka'an ra suva, ra nduva ra nuu ñu'un, ra ndiátu ra kuvi va'a ra. Te xaa ra Kue'e, ra ndikun nika'an ra Ixi ndivi lo'ó:

Ixi ndivi: Ñani Kue'e, ni ke kúni kun.

Kue'e: Ra tíaa vaxi i sándí'i i xa'a, saá chi mii i kí'in ñayuvi kúni i.

Ixi ndivi: An saá va, ñakan ke xá'ni ra yo'ó mii va ra, te xini ra vaxi un, ra ni un koo na kuchuun xí'in ra kue'e kachi ra su'va, ra xá'ni ra mii va ra, koto kuni un, na kuañu i ra, xa'a ra, sata ra, xini ra, sukun ra; ta un kanda ka ra, chi xá nixi'i ra.

Ndia saá ndakí'in ra Kue'e kua'an va ra, ndakoo ra tíaa, ta sáa ra ndie nixini mani ra ra Ixi ndivi chi ndakí'in ra ra nda'a Kue'e. Ñaka ke ña vichin, te xini o xíka ti Ixi ndivi sata na ta'an yo, un va'a ka'ni yo ri chi kue'e táxi ri.

Rutilio Vitervo León
Itia Ta'nu

Chilena Nda'vi

Ama vi kachi un un, vaku yu, tiaa nda'vi,
an lo'o vi nduvi káa ñayuvi xíka yu,
an lo'o vi ndatun kuii, káa ñayuvi índu'u yu.

Ndisaa ni'in kivi, ndisaa ni'in tiempo,
xáku yu tiaa nda'vi,
ndisaa ni'in kivi, ndisaa ni'in hora
índu'u ña suchi ini i.

Ama vi kachi un un ndoñu'un yu,
ama vi kachi un un ndakava i, tiaa nda'vi,
nisaa vi kasa un xí'in ña vaso lo'o xí'i yu,
ni vi kasa un xí'in ña copa lo'o xí'i yu,
nisandavi ña yu'u, nisásiki ña yu'u,
ña xíka i, ña kúu i, tiaa nda'vi.

Nisaa vi koo yu, tiaa nda'vi
ama vi kachi un, ña un ta'vi ini un xí'in yu
ama vi kachi un, ña un saka ini un xí'in i
kúu un ñá íyo tu'un, ñá íyo tachi va kúu un
ta ñuu lo'o nda'vi
ta nduvi, ndatun xáku nu
ta tun un koo tu'un, un koo tachi va kúu nu.

Jesús Ortiz Flores
Yoso Ndie'e

Ti Tiku'va

Ña yo' o kúu ña ndátu' un xa' a ti Tiku' va vali ya' a nuu yoso ña nani YOSO NDAKUA, Kug' an chi nuu Ñuu Kaaña. Ta kuiya, ta kuiya, ndisaa kuiya yá' a ri tiku' va vali nuu yoso yo' o, kivi iin, uvi, uni, kumi, ndia u' un xíka yoo noviembre. Káchi na saá, ñanima kúu ri, na ñanima kúu na ndíki' in kug' an chi ñuu ndii, chi nuu kánata ñu' un, un koo xíni ndie chi kée ri, tuva ndíkoo ri nuu yoso, ndáchi ri kug' an ri nuu yoso iin nduvi ndaa yá' a ri, kug' a ní kúu ri, iin kani ya' a ti yaa, iin kani yá' a ti ndiaa, saá ya' a tu ri kuiin, iin nduvi ndaa yá' a ri, kua' a ní kúu ri, tiku' va vali va kúu ri, ta kuiya, ta kuiya yá' a ri, tan ndí' i viko ndii ya' a ri ña nuu yoso nani Yoso Ndakua.

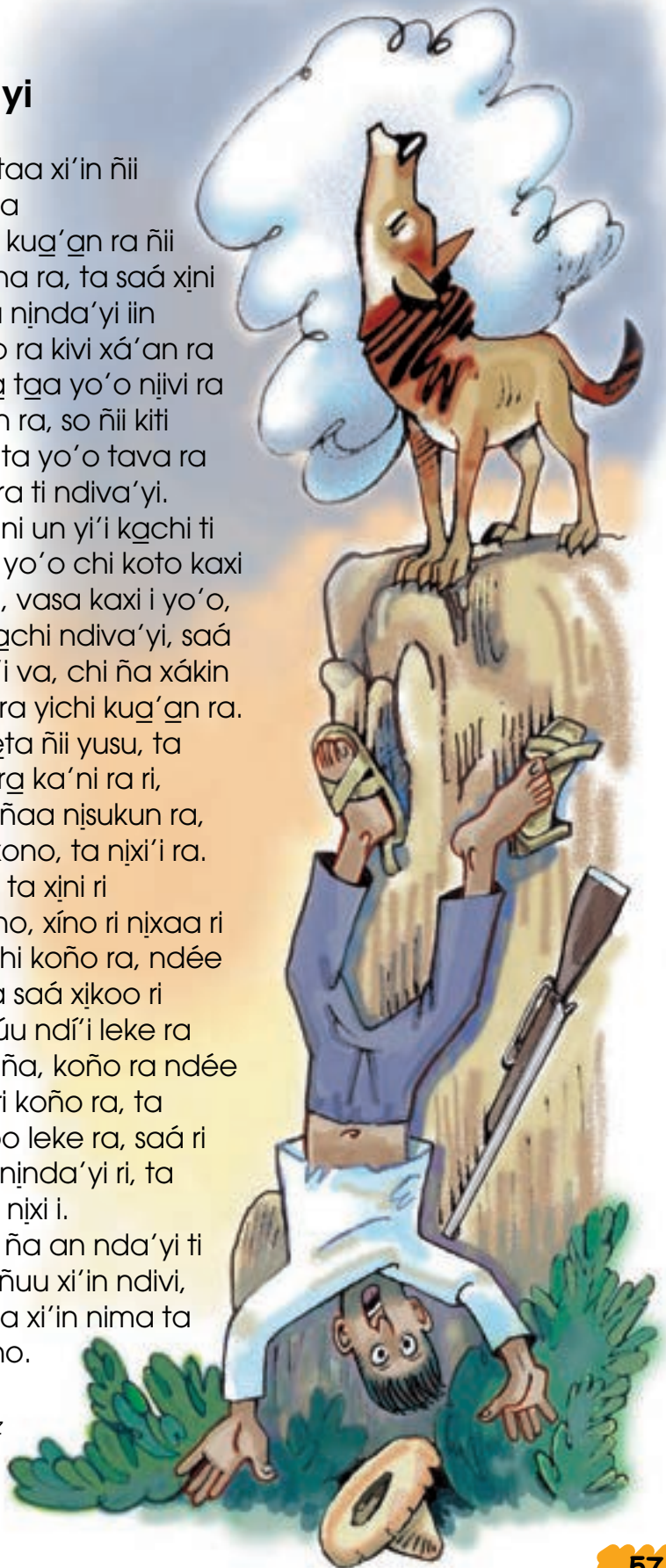
Káchi na saá, ñanima va kúu ri tiku' va vali yo' o, chi tan ndí' i viko ndii ke yá' a ri nuu yoso yo' o, kée ri chi nuu sá' vi ñu' un, ta ndáchi ri kug' an ri chi nuu kánata ñu' un, a chi ñuu ndii káchi na. Vasa ka nuu yá' a ri, iin ikan ke xíni na yá' a ri, ta kuiya, ta kuiya.

Sabino Vázquez Valera

Taa Xi'in Ndiva'yi

Ndátno'on na, ndi ñii taa xi'in ñii ndiva'yi ngkutna'an na xina'an. Ñii taa kee ra kug'an ra ñii yuku ndíso ra tioon sana ra, ta saá xini so'o ra, ndi ndee va'a njinda'yi iin ña'an, ña koo xini so'o ra kivi xá'an ra ña yuku ka'tno kan, ta taa yo'o njivi ra ña, naa kii a kúu ka'an ra, so ñii kiti ndiva'yi kúu ri, ta ta tata yo'o tava ra kuxun, ndúku ra ka'ni ra ti ndiva'yi. A chuun ndúku un ka'ni un yí'i kachi ti ndiva'yi xi'in ra, ka'ni i yo'o chi koto kaxi un yí'i xi'in tioon sana i, vasa kaxi i yo'o, chi kiti yuku va xáxi i kachi ndiva'yi, saá kachi ta taa, saá tu yí'i va, chi ña xákin va yí'i xáxi i, ta ngki'in ra yichi kug'an ra. lin ka kivi, ama ña ndeta ñii yusu, ta kji'in ra xíno ra kug'an ra ka'ni ra ri, ngki'in ra ñii sata ri, ta ñaa nisukun ra, ta ngkava ra ñii ta'vi kono, ta njixi'i ra. Ama ñaa íyo ndiva'yi, ta xini ri ngkava ra ña ta'vi kono, xíno ri njixaa ri noo kándu'u ra, chachi koño ra, ndée leke ra xi'in koño ra, ta saá xikoo ri xáku ri xa'a ra, ta ta kúu ndí'i leke ra kixa'a ña ngkutna'an ña, koño ra ndée ño'on, ti ndiva'yi xaxi ri koño ra, ta sondí'i ngkoso ri ña noo leke ra, saá ri ngkoto ñoyivi, ta tuku njinda'yi ri, ta saá, ta ngtaku ta tata njixi i. Ña yo'o káchi na, tan ña an nda'yi ti ndiva'yi, kutna'an ña ñuu xi'in ndivi, ndiva'yi nakutna'an na xi'in nima ta ñoyivi ta xi'in yuku nano.

Fidel Romualdo Hernández

Tu'un lin Tachi

Ñii ta lo' o ndíxi ra tikoto kua'a
ta niya'a ra sata ra tutu kua'a,
ña ke'e ra yita kua'a
ña taxi ra ña nda'a ñá lo' o xiyo kua'a.

Kónoo ñii saa kuaan
xíta ri nda'a yita kuaan
kug'an ri tí'vi ri yita kuaan
ta xíto ndaa ri ñá lo' o xiyo kuaan.

Ñii ve'e yaa
ndóo na kuachi tikoto yaa
ta táxa'a na mii yaa
ta xa'a na ñú'un nduxan yaa.

Ti saa ndáchi ri xíka ri
ndúku ri yita tí'vi ri
chi yichi ní nima ri.
Ti saa kúsii ní ñini ri
xa numi ní ndiva se'e ri
chi kúvá'a ní chí'yo ri.

Yoso kaa ndichi ve'e kuii,
kaa yíyo ñá lo' o xiyo kuii
ta ye'e ndichi ñii yitun kuii.

Victorina Camilo Maldonado

Ñi'in

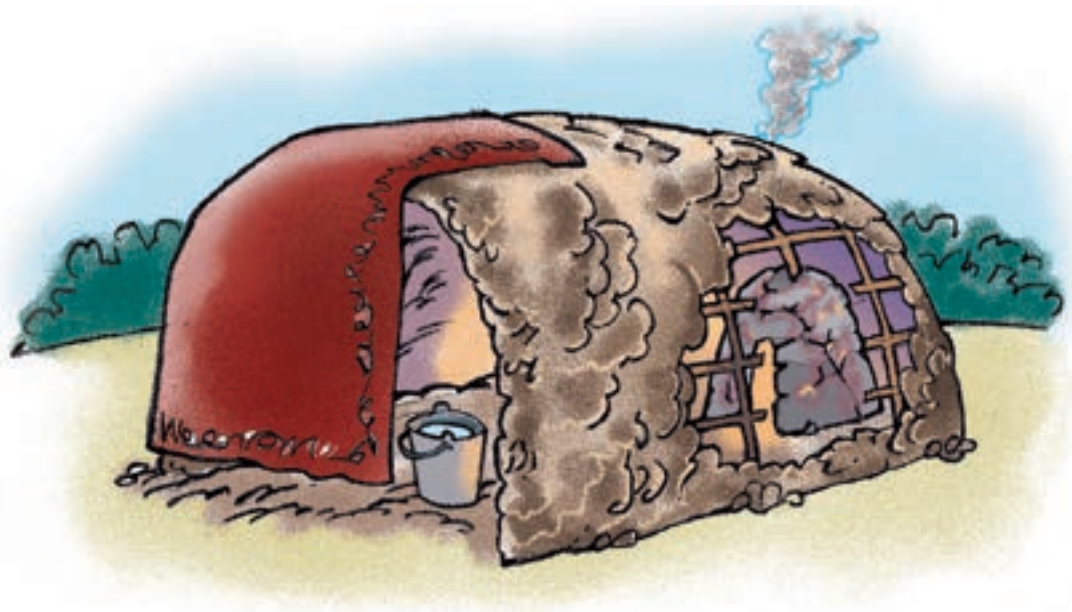
Ñi'in kúu ña, ña káa na yoko, kúu ña, ña chíchi na, kúu ña iin ve'e lo'o nuu káa na yoko yo'o; su'va kúva'a ña. Ndáa ndo'o xi'in ndia'yu, saá ndáa ñutun sata e xi'in ndia'yu, ta ndí'i sava'a ye, ta xava'a yo ini ña iin ve'e yuu lo'o xi'in ninia yuu va'a, ña un ka'ndi ña tan xíxi ña.

Tan xa ndí'i kúva'a ña, ra chíkaa na ñu'un ini yuu ñaa, ta tan xa ndúkua'a e yuu yo'o, saá ke nda'va ña, táva na tikundu ñu'un ña na un koo ima ini ñi'in, saá ra tákaa na tikachi xi'in yuvi ña ndasi yu'u ñi'in, saá ra tava na tikoto na ña k'vi na ini ñi'in kaa na.

Te xa ndíkaa na ini ñi'in, kó'ni na iin yaxin tiakuii sata yuu i'ni kan, ra xá'a kée yoko, ta íxita na ña xi'in iku káni na sata na.

Ñi'in yo'o, va'a ña, ña kaa ná sí'i ná káku se'e, ná ñitaxin, ná ndáa kuiñu, ná kú'vi sata, ná kú'vi nduchi ini, ná ndáa tuchi, ná kána ndí'i sata, na ndó'o sayu, a ña kúsii ini yo va'a kaa yo ña.

Florencia A. Sierra Mendoza

Kama ní Kug'an Tiempo

Kama ní kug'an hora
kama ní kug'an kivi
saá tu mii yu
kug'an yu xi'in tiempo.

Kama ní kug'an yoo
kama ní kug'an kuiya
saá tu mii yu
ndikun yu tiempo kug'an yu.

Vichin xga tiempo
ndiayu ta'an yo
chi xa nĩdí'i kuiya
nĩxiyo yu xi'in un.

Ndáka'an va yu xa'a ichi lo'o
nuu nixika yu ve'e kun
vichin xa ndí'i va
chi iin ka ñuu ña ku'un va yu.

Ni kani niku'un va yu
un kuu naa ini yu xa'a un
chi va'a ní ndika'an yo
iin kuu vi nima yo.

Tan xi'in iin ka na ñn yu
kuaku yu xa'a un
saá iin ndaa ndaka'an va yu
chi kani ní nĩndoo va kun.

Vichin ndiayu ta'an yo
chi xa kua'gn tiempo
vichin ndoo va kun
chi xa nĩndí'i tiempo.

Ndia tixa'vi ní un
xíni so'o un xíta yu
vichin xa kua'gn va yu
ndioxi na ndoo xi'in un.

Ignacio Guerrero Oliveros
Itia Ta'nu.

Ñuu Nuu Ta'nu

Xa íyo ní kuiya iin tata ka'nu kee ra iin ñuu ña kug'gn chi ÑUU NDUVA, ta nani ra Lario Cázares, ñitanda'a ra xi'in iin ñá nana ñuu ra, lo'o kuiya ndakoo ra ñá ta k'i'in ra tuku nana, ta kee ra kixaa ra ñuu lo'o yo'o ña nani NUU TA'NU, ñixiyo ra xi'in ñá, ta ndukoo ra ñá, ta ndiki'in ra se'e si'i ñá, kaku iñu se'e ra xi'in ñá, ra nani Fermín, ra Mariano, Trinidad, Felipe, Jesús, Domingo; sava na tata yo'o ñixita na kug'gn na iin ñuu, ta ñindoo tata Fermín xi'in tata Mariano, ta se'e na tata yo'o, xi'in se'e ñáni na kúu na ñixikoo tuun ñuu lo'o yo'o.

Ñuu lo'o NUU TA'NU xa íyo ve'e sákua'a na kuachi, íyo lchi carro yá'a má'ñu ñuu, ña kug'gn chi ñuu itia Ta'nu, xa íyo ñu'un túun ve'e, xa kug'gn nduva'a ñuu lo'o yo'o.

Ñuu Ká'an yo xa'a yo'o, níkaa ña xiki nuu ñuu YUKU TIOKO chi Kug'gn Ñuu Tikutu.

*Ndatu'un: Serafín Hilario Ortíz
Ká'yi: Pánfilo Díaz Ayala*

Nda Tikuii

Xi'in tikuii táku yo
un vasa kata yo rá
chi ndóko rá, ndísaa kivi
xíni ño'on kundaan yo rá

Tan un koo tikuii
un kuvi koo nda ñii noo kiti
ndí'i yo xíni ño'on tikuii
ta va'a kuu taku yo.

Ta ndúkua'a ka tikuii
noo mini kualí, yivi
ta kúun savi, kivi kúun rá
ta va'a rá kuchi yo.

Esthela Alatorre Martínez

Uni Tikuiva

lin nakuaa ña yoo mayo, ta nakuaa ini ní. Uni tikuiva kualí, iin ri yaa, iin ri kuá'a iin ka ri kuaan, sísiki ri, kúsii ní ini ri tixin kundavi ñu'un.

Ta kama ní ngkuna nuu ndivi, na nuni savi kuixa'a kóokuga'an koo ndu nuu kaku yo xi'in savi na'an, ta tikuiva ndáchi ri kuga'an ri ve'e lo'o na ndii ni ye'e ta ndasi, saá na ndjika'an ri na ndiñu'un yave. Ta tikuiva nditikoo ri ña tixin ita, saá na ndiki'in ri kuga'an ri ve'e lo'o, ngxaa ri, saá xa nuna ye'e ta xi'in ndii íyo kúu tavi ñu'un.

Julio Mendoza Porfirio

Ya Ita Ndosó

An un va'a ita ndoso vi na kuu un
an un va'a ita nuu kuiya vi na kuu un
va'a ra ndia ndoso un na tiin yu, tiaa nda'vi
va'a ra ndia nuu kuiya na kuni i yo'o.

An un va'a ita ñu'un vi na kuu un
ndia nuu ñuu na, na kuni i yo'o
un ndia un koo nuu xíto un
ndia nuu un koo na xíni nuu xíka i
ndia iin nuu ndási va'a índu'u yu, tiaa nda'vi.

Ndia kivi, ndia mii tiempo
ta ndaka'an va un xa'a yu, tiaa nda'vi
siin kúu tiaa kue'e, tiaa loco
ta yu'u, tiaa nda'vi
ñayuvi va'a va xíka yu
ñayuvi va'a va índu'u i.

Un kuni vi yu, ña kundo'o yu
kuachi nuu ndú'u i
un kuni vi yu ña kundo'o i
ni kue'e nuu xíka yu.

An un va'a ita nuu xiki vi na kuu un
ndia nuu xiki na kuni i yo'o
an un va'a ita nuu se'e vi na kuu un
ndia nuu se'e na kita yu tiaa nda'vi.

*Jesús Ortíz Flores
Yoso Ndie'e*

Na Ndákuatu

Kua'a ní nuu ke ña ndákuatu na tu'va' ña ñuu savi.
Na tu'va yo'o va'a ndákuatu na xa'a na na íyu'u ichi, ña nduva'a na, va'a ndákuatu na ña sama na kuiya yuvi, va'a ndákuatu na ña kana na savi, va'a ndákuatu na ká'an na xa'a itu, va'a ndákuatu na chiko i'in ná sí'in káku se'e, va'a tu ña tava na yukunu, va'a ndákuatu na ká'an na xí'in ndiku'un, va'a táxi na savi, va'a tu ká'an na xí'in taxa, a iin ka kue'e ña kuu kí'vi ña xí'in yuvi.

Xa mii na tu'va yo'o tava na ku'va xí'in baraja, a nuñu nda'a ña kundaa ini na ndie mii ke ku'un na koo na ndakuatu na, ta ndie kiti kúu ri kuvi nuu ndakuatu na.

An ku'un na nuu ñanima ndiva'a, a yu'u nu'un ve'e koo na, a nuu savi ku'un na, an kava ñuu siso ndaku, an xa'a nani ku'un na, an ndo'yo, an mañu tiakuii, an xa'a yutun kani taxa, an nuu ñaña, an soko yuku; mii na tu'va kachi ndie ke ku'un na ndakuatu na. Sava tu na, va'a tí'vi na ña tava na tasi, va'a koto na yuu tata ña kuni na ndie ndákaa yukunu ra ndatava na ña nuu ñu'un ña.

Ña ña'an tîin na tu'va kúu ña; xuxa, tiuma, xanu, ndivi, ndixi, ita, ra xá'ni na nduxi, tiuun, kini, tixu'u, ta kí'in na xu'un ña kunduu nuu tiayu. Va'a iin ndakuatu na, sava iníin ñuú koo na, va'a koo na iin kivi. Na tu'va yo'o ra, xí'i na ndixi, xíxi na, xá'mi na nuu ndákuatu na.

*Felipe Vázquez Cervantes
Yoso Ndie'e*

Tu'un lin Tachi

Na kuachi ká'vi na ña ve'e kuii
ta noo xíka na yíyo ní yito kuii
ta ndí'i ná kuachi ndixi ná tikoto kuii
ta noo ja'an ná yichi xa'nda ná yuku kuii.

Ti pato tuun
kaku se'e ri, nina ti tuun
nduku ri tiaka tuun
ta nini'i ri koo tuun.

Kúu mii i ñii tikiva lo'o
ta nínoo ri nuu yíyo yita lo'o
ta xí'i ri ñuñu ita lo'o.

Ta lo'o ndíxi ra tikoto kua'a
sata ra iin saa kua'a
xáxi ri chita kua'a
ta livi ní xíta saa kua'a.

Ta tata chée
nduku ra chée
ña kutu ra ñu'un chée
ña kana kua'a yikin chée.

*Ma. Silvia Abraham Beatriz
Yuku Tikumi*

Ña Sáku'a Yu'u Yo

M Mii ma'ñu mi'in ñú'un kumi tima'an
m kúu mii ri tima' an ñú'un ma'ñu mi'in
ma'ñu mi'in tima' an ndée kumi mii ri.

N n Ini ñono ñú'un naña na'no,
Ñ ñ ñá nana nani Nina ní'in
ñono ñú'un naña na'no,
nano ñono ní'in nana Nina,

S Sí'i sgta iin siki so'ó
s siki so'ó sgta sisi i
se'e sí'i sisi i kúni siki
saá sí'i i xí'in se'e sí'i sisi i.

Severiano Cuéllar Mendoza

Itia Ta'nu

Itia Ta'nu k̄ixi mii yu
tu k̄uni un ku' un kun xi'in yu
yaa nda'vi taxa'a un xi'in yu
yaa nda'vi kata un xi'in yu.

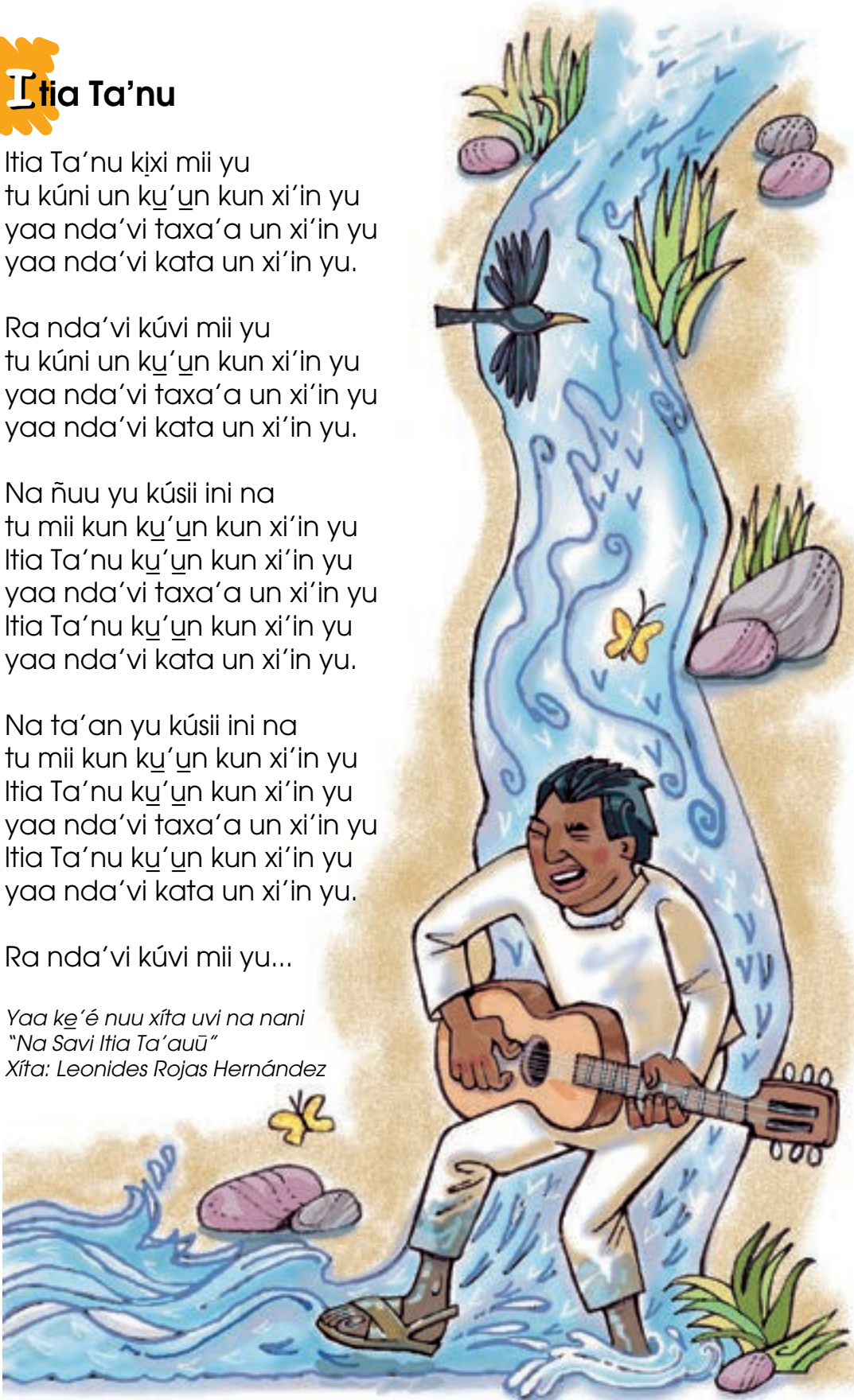
Ra nda'vi k̄uvi mii yu
tu k̄uni un ku' un kun xi'in yu
yaa nda'vi taxa'a un xi'in yu
yaa nda'vi kata un xi'in yu.

Na ñuu yu k̄usii ini na
tu mii kun ku' un kun xi'in yu
Itia Ta'nu ku' un kun xi'in yu
yaa nda'vi taxa'a un xi'in yu
Itia Ta'nu ku' un kun xi'in yu
yaa nda'vi kata un xi'in yu.

Na ta'an yu k̄usii ini na
tu mii kun ku' un kun xi'in yu
Itia Ta'nu ku' un kun xi'in yu
yaa nda'vi taxa'a un xi'in yu
Itia Ta'nu ku' un kun xi'in yu
yaa nda'vi kata un xi'in yu.

Ra nda'vi k̄uvi mii yu...

*Yaa ke'é nuu x̄ita uvi na nani
"Na Savi Itia Ta'au"*
X̄ita: Leonides Rojas Hernández

Ña Kiva

Ña kiva, kúu ña xíni ñu'un na nana ndíko, ña kée yuxan xini yoso na. Ña kiva yo'ó, kúva'a ña xí'in ñuu, ta va'a ña ku'un yuxan, ña yuxan ndíko na nana nuu yoso, káa ña saá, iin iyo nuu ña tivi, ta iin xiyo íyo ndaku, ta lo'ó chiko'ó ini ña, ñakan ke va'a ñú'un yuxan ini ña. Koo ka na kua'a xíni ñu'un ña chi xa íyo ní xiko'ó ndiaka vaxi chi ñuu sa'an. Ña xa'a ñuu kua'a nuu ña'an kúva'a xí'in ñuu, va'a kúva'a ndixan, va'a kúva'a ndo'ó, va'a kúva'a nditivi ñu'un, va'a kúva'a leka, va'a kúva'a ndimi'in, va'a kúva'a yo'ó, va'a kúva'a yuvi, va'a kúva'a koxta, va'a kúva'a yuxini, va'a kúva'a kiti kuali, va'a kúva'a vatu na si'i. Ña yo'ó kachi ra tata.

Santiago García Reyes
Ñuu Si'va

Yaa Táxa'a Ndika'a

Ña Ñuu Itia Ta'nu íyo iin yaa nani Yaa Ndika'a.
Ta yaa yo'o táxa'a na ña ká'a tuyoo tívi ra
tata mieso.

Uxi uni kúu na táxa'a; ta íyo kivi na; Benito,
Sikitula, Matatierra, Kandarecio, Yerbabuena,
Yerbasanta, Xa'a tuun, Tisaloco, Ndika'a kuaan,
Isu lo'o, Tina lo'o, Tiki'ñú, Tikoso; ta iin ra tata mieso
sáka'a tuyoo táxa'a na.

Na táxa'a Yaa Ndika'a yo'o, ñú'un tie'e ndiaa
nuu na, ndíxi na tikoto ndiaa, ta ti ndika'a ndíxi tikoto
kuiin saá ndiaa xa'a ri, Ña Yaa ndika'a yo'o, káchi
mii na saá, ndika'a kúu ri ki'vi ini korra, ta xáxi ri kiti
sana ná, ra tan iin, tan iin na xá'an koto ini korra an
un koo ndika'a, sava na káchi un koo ri, sava na
káchi ndíkaa ri ini korra.

Ra tata nani sikitula, kua'an ra xá'ni ra isu, tan kúu
ndí'i na xíxi na ri, saá ndasi na Yaa, kúu ña iñu ribera,
ta sákana na iki ri, ta saá ndí'i Yaa, ra kug'an na.

Daniel Castro Olivera
Itia Ta'nu

Na Ndio' o Lo' o

Surru' un surru' un, xáku na ndio' o lo' o nda' vi, vaxi na ta tiku yu' u na, kug' an na ta leka yu' u na, vaxi na yoo xíto, yoo xíni na, vaxi na ita ndukun nanu, tí' vi na, kug' an na ita ndukun vali, tí' vi na, vaxi na.

Tuku chi, tuku chi vaxi na ndio' o
tuku chi, tuku chi kug' an na ndio' o
tuku chi, tuku chi vaxi na ndio' o
tuku chi, tuku chi kug' an na ndio' o.

Ta tiku, ta tiku yu' u na ndio' o vaxi na ta leka, ta leka yu' u na ndio' o kug' an na tí' vi na ita ndukun na' nu, tí' vi na ita ndukun tí' va tiakuii nuu yuku xí' i na kug' an na tiakuii nuu yuti xí' i na vaxi na.

Tuku chi, tuku chi...

Nuu xiki, nuu ñaña vaxi na ndio' o
nuu xiki, nuu loma xíka na ndio' o
tuku chi, tuku chi ndáva na nuu ndukun
tuku chi, tuku chi ndáva na nuu ndava
ndáva na nuu nduku, ndáva na nuu ndava.

Tuku chi, tuku chi...

Kivi kíta na ndio' o yu' u pozo
xí' i na lo' o tiakuii xí' i un
ndáva na nuu nduku
tuku ñítia' ndia kug' an na ndio' o
tuku tiá' ndia vaxi na ndio' o.

Tuku chi, tuku chi...

Jesús Ortiz Flores
Yoso Ndie' e

Tjo Tikuaa Laxa

Xana'an ní, ñii taa xíkoo mii ra nii ño'on, ta ma'ño ño'on kan xindichi ñii ton tikuaa laxa ta ndisaa ichi kúu xixá'an ra noo ño'on ra xixini ra kanda yuku nda'a ton tikuaa laxa yo'o, ta taa yo'o ngkani xini ra inchoon va'a ní ndisaa ichi vaxi i xini i ito laxa yo'o kánda yuku nda'a no, ta saá, taa yo'o ngkani xini ra ña yo'o káchi ini ña saá, kúsii ini ton tikuaa laxa yo'o kivi xáa xíto yo no, saá chin kóso ra no.

*Fulgencio Estrada Villegas
Yichi Yuta Ka'no*

Tina Kui'na

Na nixiyo xina'an, ini siti tgan va'a na xu'un na, ta xini xito txi va'a na ña. lin kivi niki'vi tina kui'na ve'e na ta kij'in ri siti ñú'un xu'un kug'an xí'in ri, nixaa ri ndia tixi iin yuu ka'no, ta tixi kava yo'o xaxi ri siti ñú'un xu'un ta xani koo ri xu'un ñaa.

Tan ndanduku na siti ñú'un xu'un, un koo ña ndákaa xini xito na, ta kixa'a na kánita'an na xí'in tina lo'o sana na, káni na ri, ká'an na xí'in ri, ndia kug'an siti ñú'un xu'un káchi na xí'in ri, un nitaxi na xita kuxi ri.

Kivi saá, nixaa ta mpaá na ve'e na, txi na xixi ra, ta nikixi ra ve'e na, ta tan xa ñuu, kixaa iin tina, ta tina kui'na kúu ri, ta ndikun kuyachin mii tina xí'in ve'e ta ninda'yu ri nuu ti tina kui'na.

An un kuka'an nuu kun, vaxi tuku kun, kachi tina
 iyo ve'e xi'in tina kui'na, yo'o Kixa kui'na siti ñú'un
 xu'un na xito'o i ta kánita'an ní na xi'in i.
 Saá kachi ri xi'in ta'an ri, xini so'o ta mpaa na
 kándu'u Kíxi ye'e, chi va'a kúndaa ini ra ña ndátu'un
 kiti, ta nituvi ndatu'un ra xi'in na mpaa ra.
 Ti tina kui'na kachi ri saá, un ndi'i ñini un, chi un
 nixaxi ndi'i i ña, ta kua siti va xaxi i, ta xu'un nindoo
 ña ndée ti'vi ña tixi kava yuu kan.
 Saá Kachi tina kui'na ta kug'an va ri, ta tan nituvi,
 ta ta mpaa na ndatu'un ndi'i ra ña kachi tina xi'in
 ta'an ri, xi'in na, ta nixa'an na ndiki'in na xu'un na, ta
 ti tina sana na, nduu mani ri nuu na.

Domitila Montealegre Maldonado
Itia Ta'nu

Ña To'o

Ña to'o xí'in ña yga ní ku'un un
ñayivi kuu taku un se'e i, ña to'o
xí'in ña yga tan yé'e yoo kéta ñuu.

Ña noo un ta un koo ña'an ní kga
ña, ndikoo a kaku ña, Taxi un ndí'i
ña xákin un nda'a na se'e i.

Ñii noo chuchu ini, saá káa ñii kivi
naa, saá káa ñii uku chutu ña'an,
kúu ña ñii tutu xí'in to'on, na to'o
xí'in na yaa, kua'an ñii ichi, xí'in
ña'an on, ta koni so'o un xí'in na
xáku xo'on.

*Onésima Pastrana Ramírez
Yichi Yuta Ka'no*

Tu'un lin Tachi

Ñá nana María
Kua'an ñá ve'e tata Lía (Elía)
ndaka ñá chiño tí'vi nana chía (Rosalia).

Ñii yitun kuii
latun ní nikuu ña ndixino yuku kuii
ta yuta ní yuku kuii.

Saa lo'o ndee ndo'o ri
kanoo ri, nda'yi ri, nda'yi ri
nda ku'va ndakava ri
ta saa nixi'i ri.

Ti leso lo'o kúsii ní yini ri
ndáva ri, ndáva ri xíka ri
ta nita'nu xa'a ri
ta un nikivi ka kaka ri.

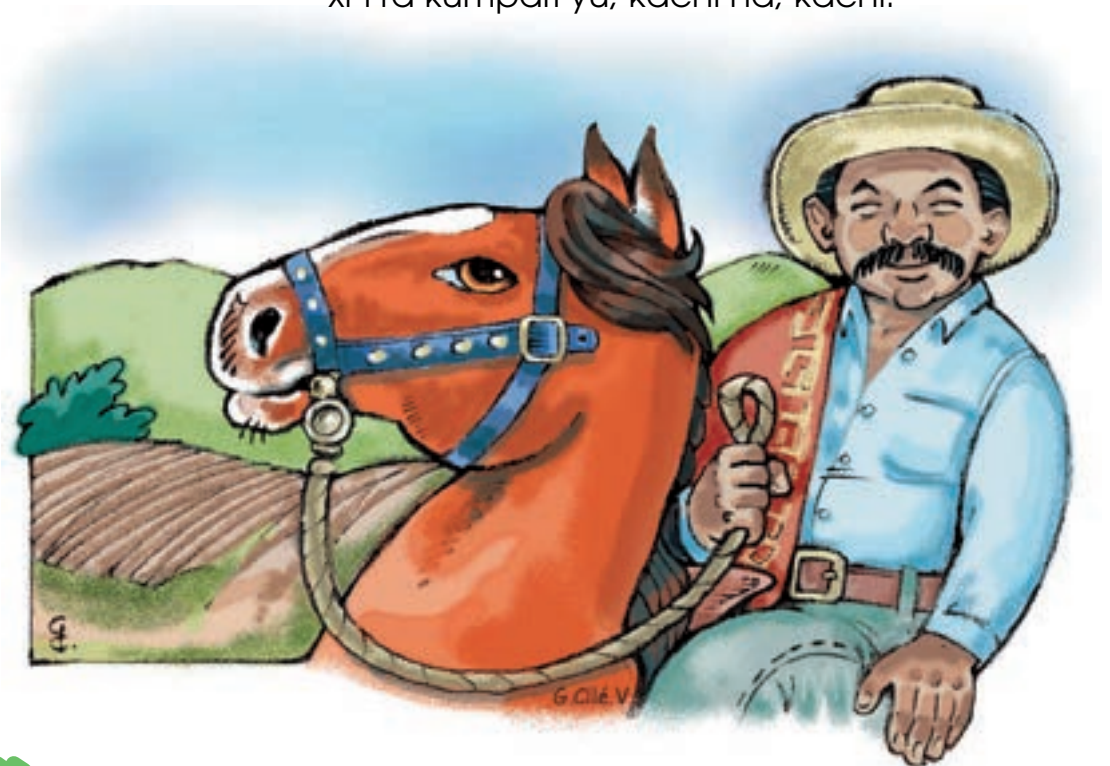
*Alberta Prudente
Yerbasanta, Gro.*

Kuayu Lasan

Ni kiti kúu kiti, yóso kumpari un
ndiya'a ra ye'e un, kuḡ'ḡn ra kii kuḡ'ḡn ra,
kuayu lasan kúu ri, yóso kumpari un
ndiya'a ra ye'e yu, kuḡ'ḡn ra kii kuḡ'ḡn ra
kuayu lasan kúu ri, yóso kumpari un
ndiya'a ra ye'e yu, káchi na, káchi.

Ni kiti kúu kiti, yóso kumari un
ndiya'a ñá ye'e un, kuḡ'ḡn ñá kii kuḡ'ḡn ñá,
kuayu ndia'yu kúu ri, yóso kumari yu
ndiya'a ñá ye'e yu, kuḡ'ḡn ñá kii kuḡ'ḡn ñá
kuayu ndia'yu kúu ri, yóso kumari un
ndiya'a ñá ye'e yu, káchi na, káchi.

Ni tiakuii kúu tiakuii, xí'i ra kumpari un
ndiya'a ra ye'e un, kuḡ'ḡn ra kii kuḡ'ḡn ra,
tiakuii nuu yuti, káa sava ka'a vaso
xí'i ra kumpari yu, kuḡ'ḡn ra kii kuḡ'ḡn ra
tiakuii nuu yuti, káa sava ka'a vaso
xí'i ra kumpari yu, káchi na, káchi.

Ni tiakuii kúu tiakuii, xí'i ñá kumari un
ndiya'a ñá ye'e un, kuá'án ñá kii kuá'án ñá,
tiakuii yaa va, káa sava ka'a taza
xí'i ñá kumari un, kua'an ñá kii kuá'án ñá
tiakuii yaa va, káa sava ka'a taza
xí'i ñá kumari un, káchi na, káchi.

Ni vi ke, káchi kumpari un
ndiya'a ra ye'e un, ama ndiko ra,
xini semana, ndiko kumpari un
kachi ra xí'in yu, kuá'án ra kii kuá'án ra
xini semana, ndiko kumpari un
kachi ra xí'in yu, káchi na, káchi.

Ni vi ke, káchi kumari un
ndiya'a ñá ye'e un, ama ndiko ñá,
xa'a semana, ndiko kumari un
kachi ñá xí'in yu, kuá'án ñá kii kuá'án ñá
xa'a semana, ndiko kumari un
kachi ñá xí'in yu, káchi na, káchi.

Ni vi ke, káchi kumpari un
ndiya'a ra ye'e un, ama ndiko ra,
Yuvi Tuyu'va ndakita'an ra xí'in ñá
ikan vi ke, sama ñá iin cuento
sama ña tu'un ñá ndika'an e xí'in ra.

*Yaa ke'le nuu xita uvi na, nani
"Na Savi Itia Ta'nu"
Xita: Leonides Rojas Hernández*

Itia Kí'vi

Nuu Ñuu Yoso Ndie'e, ña yachin itia kug'an lo'o vaa ke nani Itia Kí'vi. Káchi na saá, kivi xina'an, tan nixikoo Ñayuvi, saá ke kaku iin tiaa yachin nuu Ñuu Yoso Ndie'e, ña nuu Ndo'yo kan, ta nixinani ra Ndo Marco Ndo Chili.

Káchi na saá, Yuvi itia Kí'vi ke kachi ini ra chindu'u ra Ñuu Ko'yo, ta kixa'a na sava'a na ve'e, ta xa'an ra kini ra yuu tambora, ta saá ndakoyo ndi'i ve'e kúva'a ña Yuvi Itia Kí'vi yo'o. Saá kachi ra saá, iin ka xiyo ke kundú'u ñuu yo'o chi un va'a yo'o, kóyo ndi'i va ve'e kúva'a.

Ña Yuvi Itia Kí'vi yo'o, ndia vichin íyo xa'a ve'e kuva'a xina'an íyo uvi yuu, ra nduvi ní va'a tiuvi kuaso ña, ta káchi sava na saá, va'a kivi yo ini ña, ra kita yo iin ka xiyo, tu nitiin yo, ta ñakan káchi ña saá, lo'o ní kivi kaka yo ta kuvi yo, ta tu va'a niya'a yo, ta saá va'a kug'a ní kuiya koo yo.

Ra Ndo Marco Ndo Chili yo'o, xakin ra Ñuu Itia Ndio'o, saá chindu'u ra Ñuu Ndixi Nu, ikan ke ndasi nuu ra, saá ra nixa'an ra chindu'u ra Ñuu Nu Nduva, ikan ke nduva ra, tan nduva ra saá ke kachi'i xa'a ra ndia'yu ta sakoni ra ña itia Ndia'yu, ta kundiyu itia kan, saá kachi ra saá, yo'o kunani Itia Ndia'yu. Tan nduva ra, ta chi xini ra nixikoo chi nuu kánata ñu'un, ta xa'a ra, chi nuu kug'an kivi ñu'un, ta káchi na saá, ña lalu ra ke nixikoo Ñuu Ko'yo: ta saá nixi'i ra.

*Felipe Vázquez Cervantes
Yoso Ndie'e*

Tu'un lin Tachi

Kixaa ta lo' o ka'vi ra
ta un koo tutu ní'in ra
ta ndjiko ra xa'a tutu ra
ña kivi sikua'a ra.

Ñii saa kixaa ri xíxa'an ri
ta nixa'an i nduku i tiin i ri
ta ndgchi ri kua'an ri.

Ñii saa lo' o nixaa ri
noo yiton chínoo ri ñii taka lo' o ri
noo ndiva se'e ri.

Na kualí síkua'a na yaa ti kimi
ña ku'un na kata na ñuu Yuku Kimi.

*Maximina Villano González
Kawa Tachi*

Ñá CHée Yuku Xi'in Ti CHée Yusu

Saá iin kivi xíka ñá chée yuku, ta ndátaan ñá iin yitun kuii, ta ikan xini a íyo iin chí'yo lo'ó, ta ñú'un uvi ndivi xini a, ta saá ra kixa'a ñá xíka ñá chi kuenda ñá chí'yo lo'ó yo'ó, ta kug'gn ñá ta kixaa ñá, saá niya'a kivi, ta nita'vi ndivi yo'ó, kaku uvi taa vali, ñú'un ini chí'yo, ta saá ndiki'in ñá ra vali yo'ó kug'gn nu'un xi'in ñá, ta saá sakua'nu ñá ra ta kuchee ra yo'ó, kixa'a xíka ra yuku. Ta saá k'i'in ta yo'ó tuxii ra xíka xi'in ra tin, ta saá kixa'a kug'gn ra yuku xá'ni ra yusu, ta kixaa ra, ta ñá chée yo'ó kúsii ní ini ñá xíni ñá ra, ta saá tuku kug'gn ra xá'ni ra yusu ta kua'a va'a kuñu kixaa xi'in ra, ta saá kachi a saá xi'in ra.

Koto ndo, va'a tu un suvi yuva ndo nixa'ni ndo, káchi á xi'in ra. Oon, yoo kúu yuva ndi, un xíni ndi, un koo yuva ndi, káchi ra si'va xi'in ñá, ta ama ñá chée yuku yo'ó ra kúsii ini ñá kixaa kuñu kuxi ñá. Ta, ta vali yo'ó ra, saá ra, iin ka ichi xinani ra ñá chée kug'gn ñá,

kée ñá kuá'án ñá xikuáa ta síko'ni ñá iin ita yivi, ra ndáa ñá ta chée yusu, chi tani á nixikuu ta chée yusu, ra, yivi yo'ó kána ñá ra, ta kíta ra ndákuta'an na ndóo na, ta saá xini ta vali, ta iin ka kivi kee tuku ta vali kuá'án ra yuku saá kixaa ra xí'in kua'a kuñu ve'e. Saá ká'an tuku é xí'in ra, koto ndo va'a tu un suvi yuva ndo nixa'ni ndo, kachi é xí'in ra, ta tuku kuá'án ñá yivi kána ñá ra yusu yo'ó, ta saá xini ñá índichi ra ikan, ta káchi ñá saá xí'in ra, ta ndichuun un xiin un ndakuiin kun yu'u i, ta kána i yo'ó, chun kini káa nuu un ndíchi un xíto un nuu i, kachi é suva xí'in ra, ta kí'in ñá yutun kani á ra, ta ra yo'ó, un suvi ta táku kúu ra chi xa ta nixi'i va kúu ra, nde ijin va kúu ña índichi, ta ñú'un ti yoko xati, ña tjan ra vali, ta kee ri kani ri ñá chée, ta saá ndixaa é ve'e kani ta'an é xí'in ta vali, ña xg'ni ra yuva ra, ta tjan ra yoko xati ini ijin yusu, ta kani ní ri á.

*Faustino de los Santos
Yoso Kaya*

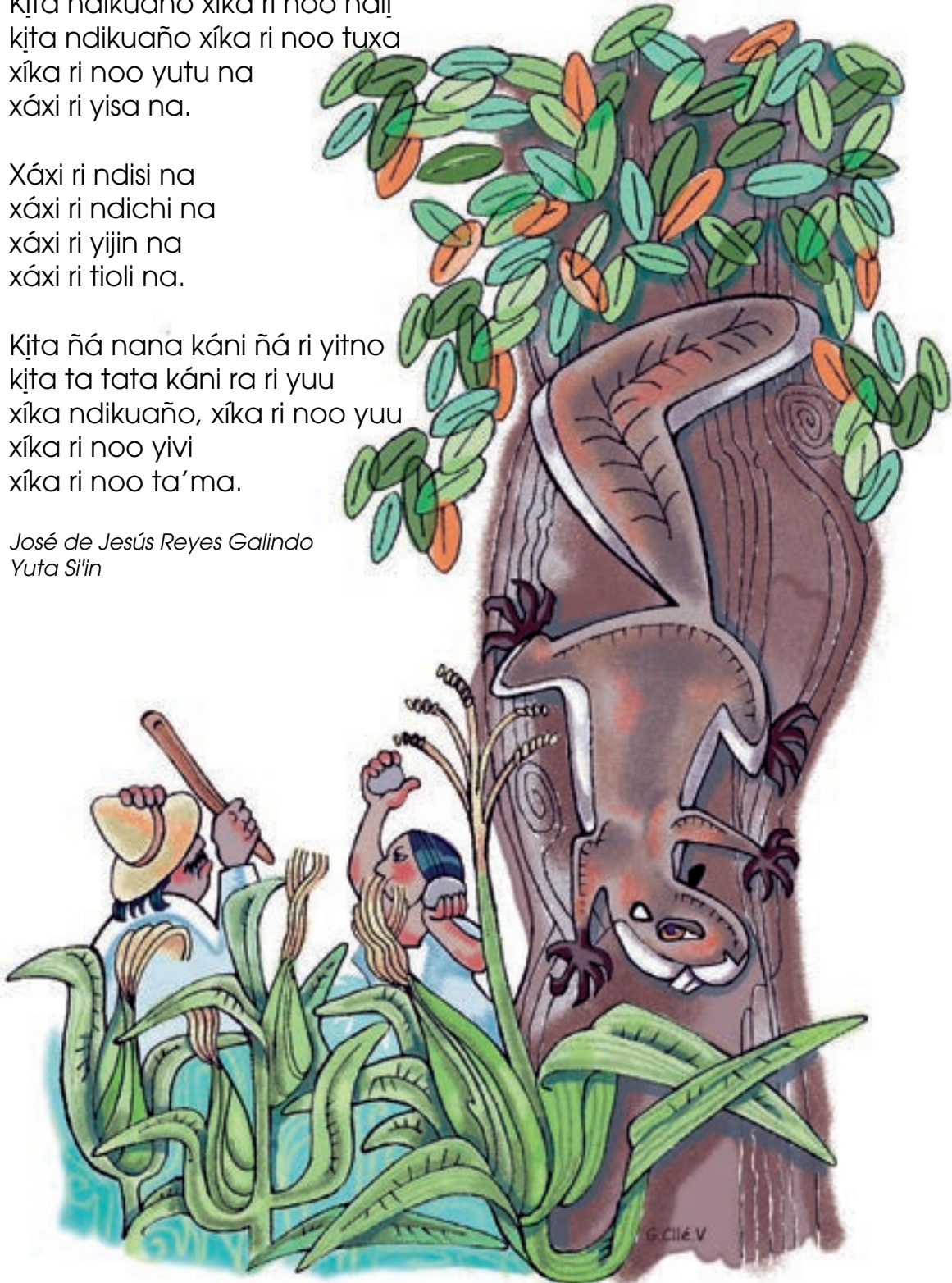
Yaa Ndikuaño

Kɪta ndikuaño xika ri noo ndii
kɪta ndikuaño xika ri noo tuxa
xika ri noo yutu na
xáxi ri yisa na.

Xáxi ri ndisi na
xáxi ri ndichi na
xáxi ri yijin na
xáxi ri tioli na.

Kɪta ñá nana káni ñá ri yitno
kɪta ta tata káni ra ri yuu
xika ndikuaño, xika ri noo yuu
xika ri noo yivi
xika ri noo ta'ma.

*José de Jesús Reyes Galindo
Yuta Si'in*

Kúsii ní Ñini i xíni i Ñuu Savi

Kúsii ní ñini i xíni i ñuu savi, chi ñuu savi kaku i, nuu ñu'un ñuu savi xg'nu i, nuu ñu'un ñuu savi nixika i sgsiki i xí'in na vali ñuu i, na vali ta'an e, na vali ve'e i.

Va'a ní xika keta i kua'an e, un vasa nándoso e xa'a ñuu savi, va'a ni nixi'i i ñii ka ñuu na yivi, saá ni ndiko tachi i kaka ña nuu ñu'un ñuu savi, kaka ña ndí'i nuu nixika e, ndí'i nuu ndóo na ta'an e, ndí'i nuu ndóo na iyi va'a xí'in i, ta saá nuu ndóo ná sí'i, ná ña'an vali xikita'an xí'in i, ná luvi kuita ndoso xíka, ná ndatun siñu'un ndaa so'o, ná ndachi ndoso yita xini.

Va'a ni ndaño'un i, un nandoso e xa'a ná yo'o chi kivi kivi ná, yaa kuu ná, yaa nduu ná, xí'in i, ta nda kivi saá ku'un ndí'i ná xí'in i, nda mii nuu kuni i, nda mii nuu kuni ñá, nda mii nixaa e kuita kaa, nuu yíyo yita luvi, kundoo yatin ñá xí'in i, nda sava tan nixiyo ñá xí'in i ñuyivi, ta saá koo va'a ná ñii ka ñuyivi, chi yita kúu ná sí'i yíyo ñuu savi. Ña kúu sii ñini yo xíni yo ná, ta ta'vi ñini yo xa'a ná, chi kua'a ní ña yíyo nuu ñu'un ñuu savi, ña táxi nima yo, ta taxi ña, ña sii ñini yo.

Raymundo S. Villano Maldonado
Ñuu Tnuti

Yaa Toro

Ña Yaa Toro kúu iin ka yaa íyo ña Ñuu Itia Ta'nu, ta na táxa'a nani na: Mayordomo, Caporal, Puntero, Cabrillo puntero, Negrillos, Toroncillo y Abre castillo; tu'un sa'an kúu ndí'i kivi na, ta íyo iin toro sana na, táxa'a na xí'in yaa tun Yoli ña sáka'a ra tata mieso.

Kua'a nuu ké kug'an ichi yaa táxa'a na; íyo yaa sákana, íyo yaa krisi, íyo yaa soko; ta nuu na ñú'un tie'e ndiaa an ndia'na ká'an sava na; ta yaa yu'u na, yaa xitin na, yaa nuu na, ta xini na yóso ixi ndikachi. Káchi mii na saá, tanda'a ra toroncillo, saá tu ra Cabrillo ta ñakan ké kuvi ti toro kuxi na. Ra toroncillo kúu ra loco ní, sásiki ra xí'in na, kug'a ña kúu ra xí'in na, xa suvi ra tá'vi, xa suvi ra xá'ndia ñuñu, kug'a ña kúu ra. Ña tan ndí'i yaa, ra ndáta'vi kuñu toro ñixi'i, saá ra kata ra toroncillo yaa alabado, ta nda kundichi ri toro táxa'a ri xí'in ra toroncillo; saá ké ña ndási na nuu yaa.

*Daniel Aguilar Montealegre
Itia Ta'nu*

Tu'un lin Tachi

Ñá lo'ó Trini
ndaxin ñá kini
ña kaxi ri noni
chi kia'vi ri Yoso Noni.

Ñá nana Lencha
kua'an ñá koto ñá xixi ñá Chencha.

Sísiki ra, xíno ra, xáku ra
chutu ní ña kusii ñini ra
vitin kúu kivi taxa'a ra.

Tikuxu yaa, tikuxu kuii
nakuta'an ri xaxi ri yuku kuii.

Tikiva kua'a, tikiva yaa.
ku'un ndo kanuu ndo xini ñá lo'ó Kiyaa.

*Flora Vivar Beltrán
Yichi Yuta Ka'no*

Te Ndóñu'un Na Kuachi

Te ndóñu'un na kuachi lee ichi ra xáku ní na ñuu,
un kyvi kusun na, chi ndóñu'un nima na ichi, saá
ké káchi na ñuu i savi.

Tu xa saá ndó'o na ra, va'a ndakana yo na xi'in
yoo, xi'in botella, a tia'a; kanata yo ye'e, ra saá tivi
yo yu'u ña ndakana yo na, ka'gan yo kivi na vali, ta
tivi yo yu'u ña.

Tu un kuni yo ña ndo'o na saá, ra, tan kija ñá sí'i na
lee, ndiso ñá ña lo'o kua'gan ñá, ta lo'o kua'gan ñá, nda
xiko ní'in ñá, ta ndakana ñá se'e lo'o ñá, ka'gan é kivi
ña lo'o, saá ké un koo é ndo'o ña lee, tan ndiko na,
ta ndíko ña lee xi'in na, saá tu tan yá'a na xi'in ña lo'o
itia, ra, kátanii na iin nduku lo'o xa'a ña, ña na va'a
ya'a nima ña lo'o yo'o.

Ra, na vali xa va'a xíka, siin va tu ndó'o na yo'o,
te kua'gan na ra kaki'i xa'a na, ta ndákava na ñu'un,
saá ra íyu'u na, a fíin nima na, ra íyu'vi na, ta saá va'a
kí'in yo iin nduku lo'o, ra ka'gan yo kivi na ta kani yo
ñu'un kan, saá ké ndákoo nima na, chi tu un koo ra,
ndóo nima na ikan ra, xá'a na xáku na, ndúu yaa nuu
na, kúun tixi na. Tu xa ña yo'o ndó'o na, ra ndia kua
ndakuatu ra tu'va xa'a na, saá ké nduva'a na.

*Florencia A. Sierra Mendoza
Itia Ta'nu*

Iin Pilo Ta iin Saa Lo'o Síka'a Kaa

Iin ichi íyo koo ti pilo nuu itun xíta ri Uui, Uui, Uui, ta kama ní kixaa iin saa lo'ó ti Síka'a kaa, ta saá nindaka tu'un ti yo'ó, ra ta'an on pilo kúu ña kixa un, ta kama ní ñikachi ti pilo, yo'ó ñani síka'a kaa, yo'ó kúnoo mii va yu xíta yu, ta saá ti pilo yo'ó nindaka tu'un ri ti saa lo'ó yo'ó, ta saá, a ti saa lo'ó yo'ó ñikachi ri, yo'ó xíka mii va yu ndúku i ña kuxi i, ta saá ñikachi pilo chée.

An ndixa yo'ó xíta luvi ní un, ta saá ñikachi ti saa lo'ó síka'a kaa yo'ó, yu'u kúu va ra, ta xíta i nínii, ta ndiee va'a, an saá va ta ta'an on, kachi ti pilo chée, ta nuu yo'ó kata kachi ti pilo, ta saá kundikun yu'u, ta va'a va kachi ti saa lo'ó síka'a kaa, ta kixa'a ri xíta ri, chillin, chillin klin, klin, tlin, tlin, tlin,..... ta saá an nda kuu so'ó va'a ti pilo ña ndiee ní xíta ti yo'ó.

Sindi'i saa lo'ó xíta ri, ta saá ñikachi ri xi'in pilo ña kata ri, ta saá kixa'a ti pilo xíta ri Uui, Uui, Uui, Uui,... kachi ti pilo, ta saa lo'ó síka'a kaa Nixini so'ó ri ña xíta ti pilo, ta saá kuxuxa ti saa lo'ó yo'ó, ta nindayi ri tan kug'an ri, ta saá pilo yo'ó nindoo ri xíta ri, ta xíta ri, ta xíta ri saá uui, uui, uui, uui.....

Cecilio Morales de la Luz

Tu'un lin Tachi

Ovi saa vali xíta ri
ña kúsii ñini ri
livi ní ndáchi ri
káva ri ta táxa'a ri.

Ñii kuayi xáxi ri yita kuii
ta saá xí'i ri nduta kuii.

Ñá nana chée
xíxi ñá koño sindiki chée.

Ñii ta tata xini yaa
chí'i ra nuni yaa.

Komi ti ndikachi
táva ní ri kua'a kachi
ña kuva'a tikachi kachi.

Nicacio Maldonado Galindo

Uvi Tikiva

Uvi tikiva vali
ndáchi ri ndáchi ri
uvi tikiva vali
ndáchi ri ndáchi ri.

Uvi tikiva vali
ndáchi ri yuku
uvi tikiva vali
ndáchi ri yuku.

Luvi ní tikiva vali
ndáchi ri nda'á ita
luvi ní tikiva vali
ndáchi ri nda'á ita.

Margarita Neri Ruíz

Ñuu Itia Kuaan

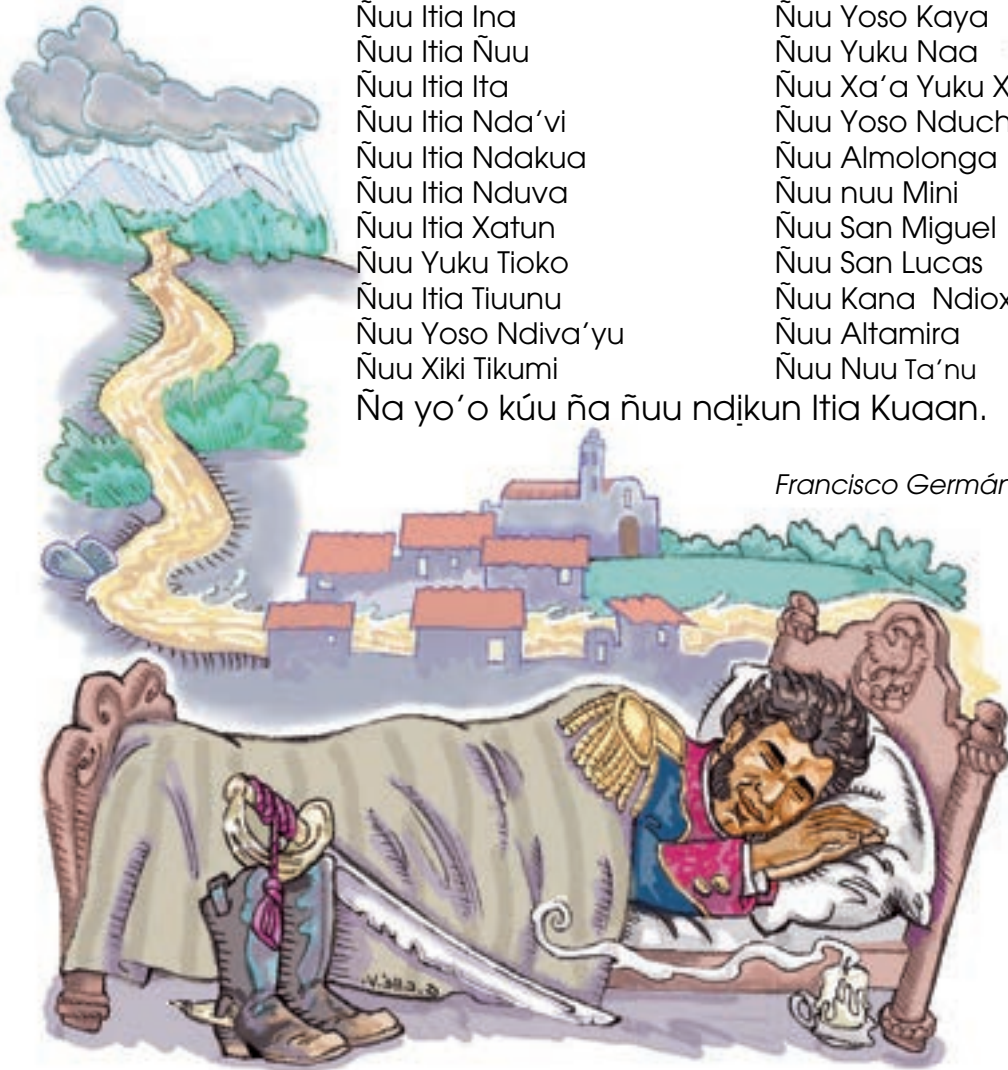
Ñuu Itia Kuaan nani iin ñuu ka'nu íyo chi kuq'ān yachin nuu xa'ñu xi'in Ñuu Nduva. Ñuu Itia Kuaan yo'o ñixixi ta tata ka'nu, ra Vicente Guerrero, kivi ñixiyo kuachi xa'a Ñuu Ko'yo ña koo ndjka yo, koo vij yo, ta nda vichin indichi ka ve'e nuu ñixixi ra yachin ve'e chiñu ka'nu. Ñuu yo'o nani ña Itia Kuaan, chi tan yoo kúun savi ta ndúu kuaan takuii itia yo'o, ta kivi ñumi, saá tu ndúu kuaan yuu itia yuvi yo'o, ñakan ké nani ñuu yo'o Itia Kuaan. Ñuu yata ní kúu Ñuu Itia Kuaan, chi yo'o ñixiyo na savi xina'an, ta vichin kúu ña ñuu xándia chiñu nuu, kua'a Ñuu vali ña ndikun ndiaa, ta nani ña:

Ñuu Itia Ñu'un kua'a
 Ñuu Itia Ina
 Ñuu Itia Ñuu
 Ñuu Itia Ita
 Ñuu Itia Nda'vi
 Ñuu Itia Ndakua
 Ñuu Itia Nduva
 Ñuu Itia Xatun
 Ñuu Yuku Tioko
 Ñuu Itia Tiuunu
 Ñuu Yoso Ndiva'yu
 Ñuu Xiki Tikumi

Ñuu Yuku Toxa
 Ñuu Yoso Kaya
 Ñuu Yuku Naa
 Ñuu Xa'a Yuku Xa'aun
 Ñuu Yoso Nduchi
 Ñuu Almolonga
 Ñuu nuu Mini
 Ñuu San Miguel
 Ñuu San Lucas
 Ñuu Kana Ndioxi
 Ñuu Altamira
 Ñuu Nuu Ta'nu

Ña yo'o kúu ña ñuu ndikun Itia Kuaan.

Francisco Germán Tomás

Ña'an Savi

Tan kivi ndanduku i yo' o, ña'an savi
ndanduku i yo' o nuu íyo ita nduvi
ta chitu i yu' u un tan kixa isu xi'in mini lo' o
ña xí' i iyo ri tiakuii, saá kama kuq' an ri.

Ñá tuun lo' o, ña i' ni ndiñ ñu' un, ka' yu a yo' o
nduvi ní t̄uun lo' o un, nduvi t̄uun kuñu mii un
nduvi ní koo un kundixi un xikun xi'in xiyo
ñá t̄uun lo' o, ñá nani ixi xini kúu kun.

lin yoo lo' o sata i kuni' in un ko' o un tiakuii
ñá savi kúu mii un, ña'an k̄ixi Itia Savi,
mii un xini sii un koo un iin ve' e itia lo' o
ñá lo' o t̄uun, kaku iin ñuu savi.

Tan nixiyo mii na xii yata, saá káa un, saá kúni un
va' a vita ini un, un koo tu' un kí' vi ká' an un
mii se' e na Itia Savi kúu un, ña'an savi
va' a ní kachi ndioxi kaku un koo un xi' in i.

Severiano Cuéllar Mendoza

Tina Xíka CHIñu

Kachi na saá ndátu'un na xana'an, na tiaa kúu ndiva'a ní na xí'in tina, ta ndakuta'an ndí'i ri, ñika'an ri xa'a ña ndó'o ri, ña kúu ndiva'a na tiaa xí'in ri, ta kachi ri ña nuu tuvi ká'an ri xa'a ri xí'in ndioxi.

Ndí'i ndatu'un ri, ta kachi ri, yoo ku'un xí'in tutu nuu ndioxi ña na ndukue'e ra xí'in na tiaa ña xa'a e kúu ndiva'a na xí'in yo, ta kúu yo na ve'e na kachi ti tina. Ta ñika'an ri xí'in ta'an ri ña ku'un ri xí'in chiñu nuu ndioxi, va'a ku'un i kachi ti yo'o, ta ndie kundakaa tutu ku'un xí'in i chi na kundakaa ña yu'u i, ta ndakava ña ta kata'an i xí'in na kue'e ichi, ta na kuni'in nda'a i ña, ta ndí'i xa'a ña chi; kee i itia, ndaa i, nuu i yuku, ya'a i tiañu ku'vi, kunu i, kusun i. Ñakan ké ká'an ndo, ndie kundakaa ña ku'un ña xí'in yu.

Ta iin tina chée, ka'nu, kua'a kuiya kachi ri saá, va'a chi ka'a ri chinii nde, saá va'a ku'un ña xí'in ri, kachi ti chée xikua'a yo'o, ta saá ra chinii ri tutu ka'a ri ku'un xí'in chiñu, ta ti yo'o, ndiki'in ri ká'an ri nuu ndioxi.

Xa ká'a ní kuiya ñiya'a ta un koo ri ndiko xí'in tutu a tu'un nuu ta'an ri, ni ke ñikachi ndioxi xí'in ri. Ñakan kúu ña ndia vichin, tan ndakuta'an tina, ta tá'ni ri xa'a su'ma ta'an ri, ña kundaa ini ri, an un suvi ti yo'o kúu ri ká'an xí'in chiñu, an xa ndiko ri xí'in tutu a tu'un, a un ta'an ku'un ri nuu ndioxi, ta kí'in ri ini ri.

Jesús García Vázquez

Tu'un lin Tachi

Ñii tata xáku ra
xí'i ra, kua'an ra kútu ra
ta kí'vi ní xa'a ra.

Ñii ta lo'o va'a ní xíta ra
ta kusii ní ñini yiva ra
Livi ní síka'a ra
ña yaa xíta ra.

Ñii Leso ya'a lo'o xíka ri
ña xíxa'an ri
ta keṭa ndiva'yi kúni ri
kaxi ña'an ri.

Ñii ñá lo'o xáku ñá
nda lo'o un xiín ñá ka'vi ña
nana ñá, kani ña'an ñá.

Ñii ti ñina xuxan ní ri
un xiín ri kaka ri yuku xí'in sito'o ri
ñina ti kísín yaa nu'un kúu ri.

Federico Santiago García

Nduxi Si'i Tiaki

Iin nduxi si'i tiaki xika ri ñú'un ri taka, kakama ndani'in ri iin xu'un kan, kivi saá ndixa'an ri nindakan tu'un ri iin tata tíaa xini ndia'a tu'un, ndi ini ké ndani'i ri xu'un, ra tata xikua'a taxi ichi nuu ri, un kundi'i ini un, ndiatu va un ké, kuá'an ta ndaxaa un, ndati'vi kun inii ini ve'e chin nuu ke'e kun, tan sandi'i kun, mañu ini ve'e kani kun iin tiayu koo un, jaan kanata iin tíaa koo xi'in un; kachi ra xi'in ri, saá ndandiko ri ve'e ri, xga ri ndati'vi ri, chikun chikun inii ve'e chin nuu ke'e, mañu ini xani ri tiayu ndakundú'u ri, iin kani xga iin kuiin, ni ke xaa kun ñe'e lo'ó, an koo un xi'in i nda'vi i, kachi ri, va'a, nda'yu tu va'a nda'yu kun ra koo un xi'in i, saá ninda'yu kuiin chee, iin nini'in yuvi, ai nana yu, nana yu, kuá'an, kuá'an, koto kaxi kun yu'u xi'in se'e i kachi ri nduxi si'i, saá kucha'an ini kuiin kug'an ri, iin kani xga tuku iin ndiva'yu, ndáka tu'un ri, nduxi an koo un xi'in i, ñá si'i i nduku i ra, un ní'in i na, kachi ri, va'a nda'yu, tu va'a ndáyu kun ra koo un xi'in i, iin kuiti ndinda'yu ri, iin ndia kumi ndyu tachi ri, ai... un va'a, va'a, kini ní yu'u kun, kuá'an, kuá'an, koto kaxi kun yu'u xi'in se'e i, ra saá kusuchi ini ri, ndaki'in ri kug'an ri, ndia sata tanii iin tiin lo'ó, nana an sa'a ké mani koo un xi'in i, nda'vi i, kachi ri, va'a nda'yu tu va'a ndáyu kun ra koo un xi'in i, kachi ri, saá ndinda'yu tiin lo'ó, sííííí... kachi ri, kechuchi, kechuchi, nduvi ní ndá'yu kun, koo va un xi'in i, kachi nduxi si'i tiaki, ta saá ra nitanda'a na.

*José Rubén Ortíz Moreno
Itia Ta'nu*

Nduxi CHée

Ti nduxi chée sáka tumi
ti nduxi chée kanda
tan kug'an tivi
un koo xífta ri.

*Margarita Villegas Velázquez
Yichi Yuta Ka'no*

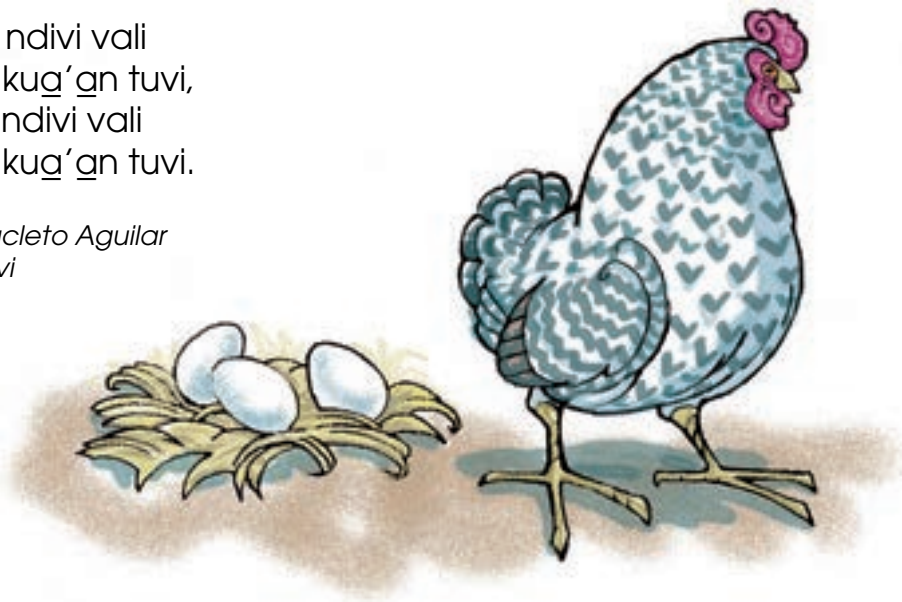

Nduxi Kuiin

lin kúu nduxi kuiin
ta iin ka kiti kua'a,
iin kúu nduxi kuiin
ta iin ka kiti kua'a.

Xákin ri ndivi vali
yachin kug'an tuvi,
xákin ri ndivi vali
yachin kug'an tuvi.

*Julia Anacleto Aguilar
Yuku Siyi'vi*

Ña'an Kúu Mii Na Savi

Íyo iin ve'e ña ñuu Itia Ndia'yu, nuu íyo kua'a ña'an, ña ke'e na savi xina'an, ta kúu ña tikoto ña ndíxi na; xikun, xiyo, koto, xatu, vatu na sí'i, pañu na tiaa. Saá tu yuxini ñuu, ñunu, yuu siso, yuu yoso, ko'ó ndixa'an, yuvi kusun na, yo'ó ndakua va'a.

Ña ve'e yo'ó, nuu íyo ña yata, nuu táxi va'a na ña'an na yata, nuu sána'an na ña kuni yo kua'a ña'an yata, ñakan kúu chuun ña. Kua'a na un koo xíni íyo ve'e yo'ó, ñakan ké un koo xá'an na kundie'e na ña'an íyo ini ve'e yo'ó. Káchi ra tata ra ndíaa ve'e yo'ó, xí'in iin ka ra chíndiee ta'an xí'in ra, kua'a ní na sa'an kíxi xíto ndie'e ña, kúni na ky'un ña xí'in na ñuu sa'an. Ta kúu ndí'i ña yo'ó, un suvi ña sáta ra ndiaa yo'ó kúu ña, chi un koo xu'un ní'in ra, ña káya ra xí'in ndiayu va kúu ña, ta ve'e, ta ve'e na xíka ra ndákatu'un ra xa'a ña, ta ká'an ra xí'in na, na taxi too na ña koo kundie'e kug'a na, ta saá ndataxi ra ña tan ndí'i uni yoo a kumi yoo.

Adulfo Camilo Sánchez

Yaa Mila

Mila ndi xátia kaka
mila ndi xátia iin yuu
ni ké xaa un, un ñikixi un kuni
ni ké kɔxa i, un ñikixi i kuni
tioko kua'a va kondia ñii yu
ña kan ké un ñikixi i kuni.

Mila ndi xátia kaka
mila ndi xátia iin yuu
ni ké xga un, un ñikixi un kuni
ni ké kɔxa i, un ñikixi i kuni
tiin va xixi yu'u tikasun lakuan i
ña kan ké un ñikixi i kuni.

Margarita Moreno Ortíz
Itia Ta'nu

Ñii Kini xi'in Ñii Burro

Ñii kivi ndakuta'an ñii kini xi'in ñii burro ti ndiso titon, ta saá nika'an kini xi'in burro; Ndachun kía ndee ní ndiso un titon, ta leke ní un. Kachi ti kini xi'in burro, xito'o i koni ño'on no kachi ti burro. An saá va, kachi ti kini. Ta yi'i vasa kichiño i, ta saá ni xixi va'a i kisa na, oni yichi xixi i ndisaa kivi.

Ta koto un siko i yo'o, siin i yo'o, nina mii kuño va'a kúu i, kachi ti kini xi'in burro, ta yo'o ta tikata ní kaa un kachi ti kini xi'in burro.

Aa ja, vitin ndaka'an i, kachi burro; ndive'e xini so'o i, ka'an xito'o i, vitin ka'ni na ñii kini kuxu na kachi na xini so'o i, kachi ti burro xi'in kini, ta kaño'on titon yo'o kason kuño kini kachi ti burro. An mii a ndino'on ini ka'an un, kachi ti kini, ta va'a xa sivi yi'i ka'ni va na, ta vitin ni un koo ña ka'an ka yo, xa sivi yi'i kúu va ri, chi un koo iin ka ri, kachi ti kini.

Ta va'a yi'i chi, xa'an ta'mi lo'o kunoo i noo mesa, ta yo'o, nda'vi ní un, ka chi ta nixi'i un, ta kuita un kaxi tioko chée, kachi ti kini xi'in ti burro, ka chi leke ní un ta xa'an kini ní un, kachi ti kini xi'in burro.

Ña ndaa ní ka'an un kachi tu burro xi'in kini, ta na ko'on ka i ka chi va'a xi ndakaki na kúu cuchillo, na vitin ta nda iin ka ñoyivi ndakuta'an yo, ka chi tioko chée kaxi yo'o, ta nivi kuxu yi'i kachi ti kini xi'in burro.

*Ndgtu'un: Bernardo Flores Valera
Tag: Odilón Dorantes Salazar ta
Zenaido Cano Galindo*

Ra Taa Ká'vi

Íyo tíaa ta un n̄ka'vi
ta x̄ini ra k̄a' an to' o ra
ta saá íyo kua'a tíaa
un n̄xa' an ka'vi,
ta un x̄ini ra va'a ka' an to' o ra.

Kuní ñú'un un na va'a
kandixa un na nda'vi
kunu un nuu na un vá'a
ta un sáa un x̄i' in nda iin na yuvi.

Un kandixi ndí'i un ña x̄ini so' o un,
ta un kándixa un ña ká' an na,
sava saá kándixa ra
nda ña un koo kuvi.

Adelaido Mendoza Martínez

Viko Kána Ñuu i

Ñuu i Yoso Yakuin, viko ña ndee ka táva na ñuu yo'ó kúu ña uxu ovi kua'an ti yoo ovi (febrero), ña viko virgen de Guadalupe, viko yo'ó nákitá'an kua'a ní yivi, yo'ó xíto nde'e na, kíxi kua'a ní músico, na ñuu yatin íyo ña ñuu lo'ó yo'ó.

Ña viko yo'ó, xíyo ta sísiki pelota, kivi uxi xá'a ta sísiki ta, kixa'a ra kusiki ra, ta na táxi xíxi ra kivi xá'a ra, kúu na comité, ta ña kivi uxi iin xitaan xáa ta músico ña koo ra ñii ndivi ta ñii ñuú, ña tivi ra.

Tan kúu ndí'i ta músico xí'in ta sísiki saá ndí'i na xáa viko yo'ó, xíxi na, na ñuu Yoso Yakuin xá'ni na sindiki xíxi tan kúu ndí'i na xáa viko, táxi na xí'i na.

Ña kivi uxi iin, ta músico xíyo na síka'a na ña taxa'a yivi, xíyo baile, xíyo castillo, ña xito nde'e na yivi.

*Claudia Villegas Comonfort
Yoso Yakuin*

Ndikama

Ndikama, kuá'an un chi kaa
ndikama, un ke'e ka un yi'i
ndikama, kuá'an un chi kaa
kuá'an un ke'e un iin ka yivi.

Ka chi, ka chi
kúni ní i kusun i
ndachun, ndachun
kúni ní i nakindee i.

Plautilla I. González Guzmán

Yi'i Kua'an Nii Carro

Yi'i na ku'un i, yi'i na ku'un i
ña carro na ku'un i,
Yi'i na ku'un i, yi'i na ku'un i
ña carro na ku'un i.

Sikuaa nda'a i ti koo lo'o
ña kama ní xaa i,
yi'i na ku'un i, yi'i na ku'un i
ña carro na ku'un i.

*Virginia Librado Gálvez
Amatitlán, Gro.*

Nduchi Nuu l'na

lin kúu ra lo'ó nda'vi, nixi'i sí'i ra, ta yuva ra ndiki'in ra iin ka ñá'an, ta ñá yo'ó kúndiva'a ñá xi'in ta lo'ó se'e ra, un xiin ñá taxi ñá xita kuxi ra, ta xuxan kúu ra káchi ñá, ta iin xita ichi sákana ñá nuu ra kuxi ra, ta ká'an ñá xi'in yuva ra, sákua'a kun ta lo'ó se'e kun kachuun ra, ta káchi ra tata yuva ra, lo'ó ní se'e i, sakan uxa va kuiya ra, ta un kochuun ra, ta va'a, tiaan ku'un i sána'a i ra ku'un ki'in ra tutun, ta ñituvi iin ka kivi, ra tata chikaa ra yaa nu'un ini koxta, ta ku'gan ra xi'in ra lo'ó yuku kaya na tutun, káchi ra saá xi'in ra lo'ó se'e ra, ichi nuu chíndee i yaa nu'un yo'ó kixi kun ki'in kun tutun, ña kan ké va'a taxi na kuxi kun.

lin ka kivi, ta lo'ó ñixa'an ra yuku nduku ra tutun, ta un koo nu nini'in ra, ndixaa ta ve'e, ñá nana un ñitaxi ñá xita kuxi ra, tuku ñituvi ta ku'gan tuku ra yuku xi'in burro lo'ó sana ra ñá, nduku ra tutun, ta ku'gan ra saá ta un koo nu xini ra, ta ku'gan ka ra saá, ká'an ra xi'in ti burro lo'ó, xaa kun ko'yo, koto se kunaa kun, chi kúni iku'ga ka saá xaa yo nuu íyo tutun, ta ku'gan ra saá, ta ikan kíta iin ti koo lo'ó, ta ñika'an ri xi'in ra:

- **Ni ké ndúku kun ta lo'ó, xa tixi kava ké ku'gan kivi kun.**
- Tutun va ndúku i, ta un koo nu ní'i yu, chi tu un koo nu na ku'un xi'in yu ta vasa taxi na kuxi i, kuni un ñixixi yu, chi un koo nu níni'i yu.
- **An saá va,vasa yu'u kun ña ka'an i xi'in kun, kuá'an ichi ñaa, ta ñaa ndakita'an un xi'in na koo na'nu ta'an i, vasa yu'u kun na, tan ndáka tu'un na yo'ó, ni ké ndúku un, ta ndúku i nduchi Nuu l'na kachi kun xi'in na, ta ya'a kun, xaa kun nuu taxi na ña nda'a kun.**

• Va'a tu saá, na ku'un i nduku yu ña nuu na ta'an un. Saá kachi ra lo'o ta ndiki'in ra ku'an ra xi'in burro lo'o, ikan kíta iin ka ti koo ka'nu, nika'an ri xi'in ra:

• **Ni ké ndúku un ta lo'o.**

• Ndúku i nduchi Nuú l'na va.

• **Va'a, ku'an ka ndia ini maa, ra na ku'un i xi'in kun.**

Saá kachi iin ka koo yo'o xi'in ra lo'o, ta ndga ri sata burro lo'o ta ku'an ri xi'in ra ndia nuu íyo ti ka'nu va'a, ña nduku ra nduchi Nuú l'na, ikan nixaa ra, nika'an ra xi'in ri índu'u ikan:

• Nduchi Nuú l'na vaxi i nduku i.

• **Va'a ta lo'o, taxi i ña nda'a kun, ta yo'o kuu kun ta va'a, ta ndíchi, ta xíni ñu'un, ta vika, ta ka'ndia chiñu, se'e ra vika nduu kun; yo'o índu'u ña, na ku'un ña xi'in kun.**

Tan taxi ri nduchi Nuú l'na nda'a ra, ta taxi ri nisaa koo ña, nisaa kachi ra xi'in ña, ta saá kana ndi'i ña kúni ra, kita ndi'i ña ndúku ra.

Saá ndiko ra ve'e ra, un koo tuku tutun ní kixaa xi'in ra, ta ndá'yu nana nuu ra, un nitaxi ñá kivi ra ve'e, un nitaxi ñá kuxi ra, ta saá nindoo ra ke'e.

Tava ra ña Nduchi Nuú l'na, ta nika'an ra xi'in ña, na taxi ña kuxi ra, ta ndgkoto ra xa íyo ña kuxi ra, nina ña va'a ña xíxi na vika íyo. Iin ka kivi tan nituvi, nika'an ra xi'in nduchi Nuú l'na na kixaa kua'a tutun ña ve'e ra, ta tan ndokoo ñá nana ta kachi ñá saá, yoo kúu na kixi ndiaka tutun yo'o, ta kani ní nu xini yu.

Ta lo'o nda'vi, ndyva'a ra, ta kuchee ra, nitanda'a ra xi'in iin ñá lo'o sa'an se'e ta vika chopi.

Luisa Sánchez Flores

Tu'un Iin Tachi

Iin ta lo' o s̄ta ra iin koto kua' a
ta s̄ta ra iin pañito kua' a
ñā taxa' a ra xi' in iin ñā lo' o
ndíxi xiyo kua' a.

Ñā lo' o ndíko ñā tuta yaa
ko' o ta lo' o ndāa t̄su' u yaa
ta nana ra ndíko ñā sita yaa
kuxi nana íyo ve' e yaa.

Kumi ndikachi x̄ka ri x̄xi ri yuku
ta ñā lo' o nākaya ñā yuku
kaxi kuayi ch̄e k̄andu' u yuku.

Ve' e ñīl yoso k̄avi ta José
ta s̄ina' an ra ñani i José
íyo ka kua' a na kuali nani José.

*Senorina Gálvez Montalvo
Kawa Tachi*

Ñi'in Su'un

Ña ñi'in su'un kúni kachi e ña ñi'in kue'e, ña káa ná sí'i ná káku se'e. Ñi'in yo'o xá'a ná káa ná kivi uvi tan káku se'e ná; kivi kaa ná ña kumi ichi, a iñu ichi, a una, uxi, a ndia uxi uvi ichi va'a kaa ná ña, ta un va'a tu ná kaa ná ña uni, u'un, uxa, a iin; chi kí'in kue'e na vali a lee pa'a.

Ñá kue'e káku se'e ninia tiakuii sáa a tutia minu ko'o ñá chi na ko'o ñá tiakuii vixin ta kuvi ndaa tuchi ñá.

Tan ná sí'i xá'an káa ñi'in un kuvi kuu loko ná, ni un kuvi sákava ná chichi ñi'in chi tu koo ra kí'in kue'e ña lee, a ndaa tuchi xe'en kue'e káa ñi'in, te yuku ñi'in ña káni ná sata ná, kúu e yuku tunii, ra ña yo'o ndisaá kivi ti xíva'a ná ña, chi un kuvi katia kuvi ná ña, saá tu yaa kée ini ñi'in, koo va'a ña ta ku'un ña ma'ñu itia.

Tan xa ndi'i niñinu káa ná ñi'in kan, saá ndakuatu ra tu'va xa'a ña ndi'i kga ná ñi'in, xá'ni na iin nduxi, chíkaa na nii ri nuu ita xí'in ndixi, xí'in xuxa ini ñi'in kan, ña kuxi velo.

Tu ña'an kúu ñá kaku, ta chíndee na sama lo'o, kisi lo'o, xita vali, ndo'o lo'o; ña na koo tiayu ñá lo'o sí'i kan, tu tiaa kúu ra, ra xáva'a na ichi lo'o ra, hacha lo'o ra, chíkuni na iin numi tutun lo'o, ra xáva'a na inu lo'o ra, ta chíkaa na iku, kúni kachi ña, na un kuu mani ña'an nuu ra, na un kuu mani ña'an kaxi ra, saá tu koo tiayu ra, koo ndusu ra, tan kuchee ra.

Ña ñi'in yo'o, ra ndása vii ne xí'in ita kumi saá tutun ña, te xa ndi'i ndakuatu na, ra xá'an ra tuva ndiáka ra ita ña ma'ñu itia a nuu ndákita'an itia, yo'o xá'an ndiaka ra iku, vatu, xiko'ó, yaxin, kisi vali, yaa xí'in ita.

Ti nduxi, ra ku'un ndi'i ri xí'in ra tu'va, ta ku'un oko xita xí'in ra ve'e ña kuxi ra.

Tu'un Iin Tachi

Leko kua'an ri kuxi ri
ikan k̄iṭa iin ra tata k̄ani ra ri.

Ta lo'o Salvador kua'an ra
xa'a tutun ndiko si'i ra
kuxi na ve'e ra.

Kiti tikuiva ndachi ri
nixan ri nduku ri
nda ri yitun ña ndaki'in ndee ri.

Ndiko ña lo'o tuta kaya
ña ko'o nana Laya.

Iin kiti pato lo'o
luvi ní íxa ri.
kua'an ri xí'in se'e ri
nuu ita kuchi ri.

Vicenta García Cázares
Yuku Tioko

Ta Xuxan

Xa íyo kua'a ní kuiya x̄indo uvi na mpaa, iin ra xuxan ta iin ra kama, k̄ixaa ñii kivi ta kama ní ñika'an ra x̄i'in ta mpaa ra xuxan ní, na ku'un ra x̄i'in ra siko ra sí'vi ivi ña iin ka ñuu, saá k̄i, ta xuxan nakava ini ra ta nikaya ra ñii kosta sí'vi' ivi, ta ñixaa ra xiko ra ña ñuu x̄iko na, ndá'yi ra s̄iko ra sí'vi ivi, na ivi ñika'an na kúu ra ñii ta s̄ana un koo chiño nuu ra.

Nuu x̄indí'i kixa nuu ta xuxan nda yaa kuni ra xi kava ra saá chin un nixiko ra nda ñii kosta, saá t̄indaa sava ñuu ñiya'a na x̄ika yichi, x̄i'i na soko, ta ñika'an na, ñii ra ndi íyo ra ña kaxi ra sí'vi, kama ní ta xuxán ninda'yi ra, ȳi' x̄iko ña, ta ñisata ra ña sí'vi ñii peso, ta ñit̄ivi, ta xuxan ñisata ra ndiana ndíkaa ña ku'un x̄i'in ra nuu na ve'e ra.

Ta xuxan ñandiko ra ñuu ra ta ichi ndoo ra ñikisi ra x̄i'in na x̄ika ichi, ta ñuu vixin ní x̄i'i ra ta nd̄ikoo ra ka'mi ra ñu'un ña nisaa ra ndika'an ra nitava ra ndiana ta ñichikaa ra nuu ra, ta saá na kug'an x̄i'in ra ichi, ñixini na nuu ra, ta ñixino ní na, ta nda mii ra niyí'vi ñixino ra sata na, saá ñikoyo na ta'vi ta ñixi'in na, mii ra ñindiko ra ñikí'in ra ña'an va'a x̄i'in kiti sana na ta koo kuika ra. Saá ndo'o ta xuxan.

Pablo Mendoza Ortíz

Ndí'i Va Tiempo

Ndáka'an yu iin ka tiempo
ta nixika yu xi'in kiti
sava xíka mitu'un saá yu
sava xíka yu xi'in mivo i.

Vichin ndí'i va, un koo ka mivo i
un koo ka kiti, ndí'i va tiempo,
vichin ndí'i va, un koo ka mivo i
un koo ka kiti, ndí'i va tiempo.

Sava xíka yu xi'in Milio
Sava xíka yu xi'in Lina,
sava xíka yu xi'in Ndonino
sava xíka yu xi'in Lupe.

Vichin ndí'i va...

Ta xa nindika sini
kug'an yutu, tu xi'in kiti
táxi yu tan kúu ndí'i vaca
táva yu tixu'u korra.

Vichin ndí'i va...

Nduvi ní nuu nixika ndi
nuu nixika ndi xi'in kiti
mii kiti kaxa'an ri
mii ndi xíka ndi sásiki ndi.

Vichin ndí'i va...

Kug'a ni tiempo nixika i
xíka yu ndíaa yu kiti
sava xáa i yoso ti kati
sava kug'an i chi miiso.

Vichin ndí'i va...

Vichin saá nda ndáka'an va i
chi xa nindoo Itia Ta'nu
ñuu na ko'yo ndikaa yu
xáku yu tan ndáka'an i.

Vichin ndí'i va...

*Ignacio Guerrero Oliveros
Itia Ta'nu*

Lima Ka'no

Noo ndóo yo yo' o kánoo a
ta nduvi ní ña
íyo ñoo yivi, íyo yuku
taa va'a ndoo yo
ta ndee ní nduvi ta ya'a.

Ndi'i noo chí'i yo ta ya'a
íyo ñiin iton, ta nda'a no
ta vee ní lima íyo ri
ta kúndee no ndíso no ri.

Ta íyo ñii ti lima
ta ka'no ní ri
ta nduvi ní xíko nda'a no
ta yaa taxi ta xinda'a, chi yaa no.

Eutiquio Guerrero Vázquez

In Tu'un Xa'a To'o

lin to'o kee ra Ñuu Nduva kuḡ'ḡn ra xiko ra ña'an, kúu tikoto, kee na kui'na ichi kúni na kani na ra, saá kuaa ta ñikixi ra xi'in uxi uvi burro sana ra ri ndíso ña'an, ta kaa uvi xitian ndakoo ra sika ra tiayu burro, saá ndaki'in ra kuḡ'ḡn ra, iin ichi kee na kui'na kúni na kani ña'an na, ta káchi míí ra tata saá xi'in na burro, "kama ndo ko'ḡ ta xaa yo ka'mi yo ñu'un ta saá kuxi yo, saá ra kuḡ'ḡn tuku yo", na kui'na yo'o ñyu'u na, kachi na saá, kua'a ní kúu na kuḡ'ḡn xi'in ra, saá ra un nike'e na ra, ñikaku ra, ñiya'a tundo'o nuu ra nda'vi to'o.

*Martín Santiago Alejandro
Kawa Ñaña*

Kondiaa yo yuku

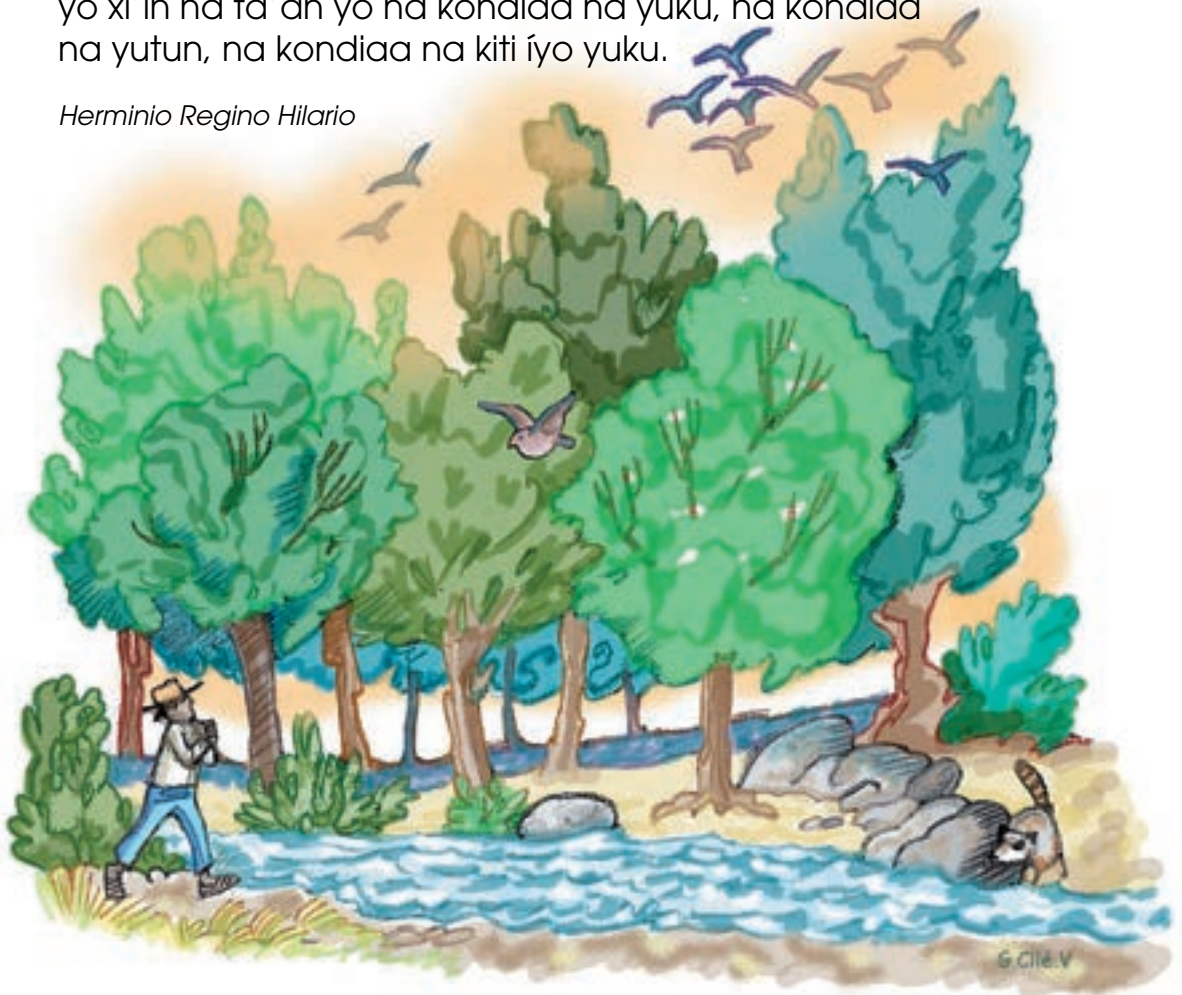
Tan kúu ndí'i ñuu, xíni ñu'un ña kondiaa na yuku, un taxi na koko xiki, te xíxi ña ra ku'un na ñuu nda'va na ñu'un xá'mi xiki.

Sava ñuu nuu un koo yutun ra, un koo tikuii ko'o na, ta un koo tutun ka'mi na, ña kan xíni ñu'un ndataan yo yutun kuii ta kondiaa yo nu, ña na un koko nu.

Ñuu nuu íyo yutun, íyo tuxa, íyo kua'a ní nuu yutun, ta va'a ni kée na chin íyo yutun kúva'a ve'e na, íyo tutun xá'mi na. Tan kúu ñuu nuu íyo yutun kuii, nduvi ní káa, chin íyo kua'a ní nuu kiti yuku, ta nuu yá'nda, nda'vi ní káa chin un koo kiti, un koo yutun, un koo tutun, ta ndachi tikuii un koo ra ko'o na.

Tan kúu ndí'i yo xa kúndaa ini, xíni ñu'un yo ndatu'un yo xí'in na ta'an yo na kondiaa na yuku, na kondiaa na yutun, na kondiaa na kiti íyo yuku.

Herminio Regino Hilario

Ra Xíko T̃un

Iin ra xíko t̃un yutun, ndiáka ra iin tina lo' o sana ra, xá'an ra xa'a t̃un yuku nuu xíxi ndaxin na, ña ku' un ra xiko ra ña ve'e na, ta saá ra, iin kivi ta nixaa ra nuu káya ra t̃un, ta xini ra índu'u iin ña'an lo' o, se'e iin ta vika chopi ra ká'an na rei xi'in, núni nda'a ña xi'in xa'a ña, ta tiaa nda'vi xíka xi'in t̃un ñindaka tu'un ra ña:

- **An nichuun núni un yo'o ñá lo'o.**

- Núni i yo'o chi, tan kuiya tan kuiya na ñuu i táxi na iin ña'an lo' o sí'i nduvi, kaxi ti koo chee.

- **Ta nichuun ra, an un suvi se'e ra vika rei kúu yo'o.**

- Suvi va i, saá chi, yu'u kúu ñá ndákaa kuiya ña kúni ti koo chée káchi ri.

- **Na ndaxin i yo'o ta k̃unu'un kun ve'e kun, ta yu'u ndoo yo'o, na ndoo i kaxi ti koo chee.**

- Un kuvi saá, yu'u ké t̃axi na kaxi ri chi saá kúni ri, na un koo ña saá, ta k̃i'vi ri ñuu i kaxi ndí'i ri na ñuu i, ñaka ké va'a ka na kundu'u i kaxi ri yu'u.

- **Ta tiaa nda'vi xíka xi'in t̃un, vasa káchi ini ra ña kaxi koo chée ñá lo'o nduvi yo'o, ta k̃achi ra saá xi'in ña:**

- Su'va na koo, na koo se'e yu xi'in tina lo' o sana yu, ta na k̃ixaa koo chée ta ka'ni yu ri.

Saá nise'e ra tiañu ku'vi,
 ta iin too lo'o kixax'a xika
 ndiee tachi, kánda nda'a
 yutun na'nu, ña vaxi
 kúyachin koo chée nuu
 ndú'u ñá lo'o se'e ra vika
 chopi, ta kixaa ri, uxa
 kúu xini ri, ta kíta ra xi'in
 yacha ta kama xq'ndia
 ra ri, ta nixi'i ri, ta tava ra
 yuchi xq'ndia ra yáa ri,
 uxa saá ña kug'an xi'in
 ra, chikaa ra ini paito ra.
 Tan ndi'i, ndaxin ra ñá
 lo'o núni, ta kuganu'un
 ñá ve'e ñá.

Tan ndixaa ñá ve'e ñá, nindaka tu'un yuva ñá, nichuun
 ndiko kun ve'e; ta kachi ñá saá, vaxi i chi, iin ta tiaa kúu ra
 kíta ikan kixa ña mani xi'in i, xq'ni ra koo chée uxa xini, ta
 ndaxin ra yu'u.

Ra yuva ñá nindaka tu'un ra ñá, yoo kúu ra xq'ni ri, ndie íyo
 ra, kachi ra xi'in ñá, ta un xiini yu ra kachi ñá lo'o, nindoo ra
 nuu nixi'i ri, nindoo ra káya ra tuun yutun xiko ra ve'e na.
 Iin ka kivi, iin ka kúu tiaa niya'a nuu nixi'i koo chée, xini ra
 káandu'u ri nixi'i, ta xq'ndia ra uxa saá xini ri kug'an xi'in ra.
 Ra chopi rei yuva ñá lo'o yo'o, ti'vi ra na nixa'an
 ndandukun ra káya tuun yutun, ta un nindani'in na ra. Saá, ra
 chopi vika, xaxa ra tu'un, ña na kixi ra káya tuun yutun, ra
 xq'ni koo chée, ña tанда'a ra xi'in ñá lo'o se'e chopi rei, ta
 saá kundaa ini ra tiaa ndiki'in xini koo chée, ta kama
 nixa'an ra nuu ta chopi, kachi ra saá, yu'u kúu ra xq'ni koo
 chée, yo'o ní'in yu uxa saá xini ri, ta tava ra ña ini murra ní'i ra
 sana'a ra nuu ta chopi.

Ndixa va kachi ta chopi, taxi ra ñá lo'o se'e ra tанда'a
 xi'in ta tiaa yo'o. Ra nda'vi káya tuun yutun kundaa ini ra,

ta nixa'an ra ñuu nuu tãnda'a ñá lo'o yo'o, nixaa ra iin ve'e ñá nana xikua'a, yachin ve'e ra chopi, ñindaka tu'un ra ñá nana, yoo kúu ra tãnda'a xi'in ñá lo'o se'e ra chopi, ta kachi ñá saá, xi'in ra xq'ni koo chée uxa xini tãnda'a ñá kachi nana xi'in ra, an saá va kachi ra.

Ta saá t'vi ra tina lo'o sana ra ku'un ri ve'e nuu tãnda'a na, kachi ra saá xi'in ri, kuá'an ve'e na, ta iin xita ka'yu kun tia'á kuá'á, ta chindu'u kun ña nuu xiyo yaa ñá lo'o tãnda'a, ta ndiko kun, ta saá nixa'an ri, ta ka'yu ri xiyo yaa ñá lo'o se'e ra rei, saá xikue'e ní ra chopi yo'o, kachi ra saá, ka'ni ndo ti tina lo'o yo'o, ta kachi ñá lo'o saá, vasa ka'ni ndo ri, chi ti ñaa kúu sana ra xq'ni koo chée, ta saá ndikun na sata ri nixaa na nuu índu'u ra xito'o ri, ta ndikun numi ñá lo'o si'i ra, ta kachi ñá saá xi'in yuva ñá. Ra yo'o kúu ra xq'ni koo chée, ta ra ní'in xini ri un suvi kúu ra kan. Kama ndakuiin ra nda'vi xiko tujun, ndixa kúu va ña, yu'u xq'ni ri, ta tava yu uxa saá yáa ri, ta yo'o ní'in yu ña, tava ra ña taxi ra nda'a tata chopi. Nixa'an na xito na yu'u uxa saá ri, ta ndixa un koo ka yáa ri.

Un nixini na, ta ra tiaa kúni tãnda'a xi'in ñá lo'o yo'o xa xinu va ra, ta saá, ta xiko tujun yutun ñitanda'a ra xi'in ñá lo'o si'i se'e chopi, ta va'a nixiyo na iin ndisaa kuiya, un koo ka ti koo chée níkita ndia kuiya vichin.

Enriqueta Zavaleta Hernández

Iin Leko

Iin kivi keta iin leko ña yoso ndika ña kixa'an ri, ta xini ri iin ña'an ye'e, saá nixa'an ri ta tiin ri a, xito ri a, ta xu'un va'a kúu ña, saá xikundu'u ri xito ri a, saá nixika xini ri, xi'in a ikúu ña sata i xi'in ña yo'o, ta ni sata i xita va'a ta iin kama kama va ndi'i ña, va'a ka iin ñuu va sata i, saá kee ri kuq'an ri sata ri iin ñuu síka'a ri, ndi'i sata ri ñuu xikundu'u ri xa'a iin kitun itun ñaa síka'a ri, ta iin kani va'a ndikoo vi'i va'a kiti kuali ta kixa'a ri tíxa'a ri, saá iin too va'a kiti ti'in ndusii ini ri ta nduku too ri tun ñuu nuu kiti leko.

Ta tí yo'o taxi ri nu, ndi'i xikundu'u kiti ti'in ña síka'a ri, ta saá xikuna'an ní síka'a ri, ta nindi'i ini kiti leko ta kixa'a ri ndúku ri ñuu ri nuu kiti ti'in, ta un nixiin ri nitaxi ri nu ta kixa'a kiti leko xáku ri, saá iin kama kama ndikoo kiti tioko kuali ta nduku ri xita va'a nuu kiti leko, taxi lo'o xita va'a ni kuxi ndi, ta ndi'i nixinda ñuu nda'a kiti ti'in, ndi kue kue nixá'an ri ndaa ri kuñu kiti ti'in ta xaxi ri ka'a ña ta ndikoo ña kitun ñuu ta xinu ña kuq'an ña, ta nindoo no niki'in kiti leko.

Susana Galeana Santos

Ku'un Va Yu

Vaxi yu ve'e kun
ndíayu ta'an yu xí'in un
ku'un va yu, ku'un va yu
kani ní ku'un va yu.

Xáku yu, kúni yu
un xiin yu ndakoo yu yo'o
kani ní ku'un va yu
ndakoo yu yo'o, ndakoo yu yo'o.

Tu ndáka'an un xa'a yu
kachi ndioxi xa'a mii va kun
mii ra na chindíee ra yu'u
mii ra na chindíee ra yo'o.

Tu kú'vi ní ini un yu'u
un koo kúni yu ndaka'an un
xa'a ta kúu ndí'i kuachi yu
un koo kúni yu ndaka'an un.

Tu ndia kii ndaka'an un xa'a i
ndakuatu un xa'a yu kúni yu
tu káchi ndioxi ndiko yu
chi kani ní ku'un va yu.

Xáku yu, kúni yu
un xiin yu ndakoo yu yo'o
kani ní ku'un va yu
ndakoo yu yo'o, ndakoo yu yo'o.

*Ignacio Guerrero Oliveros
Itia Ta'nu*

Te Sóo Na Vali

Sóo na vali káchi yo, tan xáku na, tan kée xa'a na, kée nda'a na, un xiin na kundú'u na; ta saá ndó'o na, tan ñú'un se'e ñá sí'i na, ta saá ndó'o na vali yo'o, chi ndiso na yo lo'o ñú'un tixi ñá sí'i na un koo e ndó'o na lo'o yo'o tu ñá'an kúu na tan ñá'an tu kúu ña lo'o ñú'un tixi sí'i na, ta tu tiaa kúu ña ñú'un tixi sí'i na, ra ndiee ní ixan ña xi'in na vali yo'o, a sándí'i ní e yo lo'o yo'o.

Tan xíni ña lo'o yo'o iin ka ná sí'i ñú'un se'e, ndiee ka xé xí'in na, xáku va'a ka ña lo'o yo'o. Su'va kutatan na vali sóo, te xíni na ñá'an ñú'un se'e; ñá ñú'un se'e kunuu ndiaa ñá na lo'o kan ra, chikandu'u ndiee ñá na lo'o, ta kani ñá, ña tie'e ka'a na, ña na kunu ña sóo na vali, va'a kani ñá iin, uvi a uni ichi tie'e ka'a na lo'o yo'o, ñakan ké va'a kunu ña sóo na vali yo'o. Va'a tu, ná sí'i ná ñú'un se'e kan, ra chikuni na iva kuá'á sukun nda'a na lo'o kan, ña va'a nduva'a na. Te yá'a iin ñá sí'i ichi, ta xíni na ñá, a te ñixaa ñá sí'i ñú'un se'e ve'e yo, ta kúka'an nuu yo ka'an yo xí'in ñá, ña kani ñá tie'e ka'a na vali, a chikuni na iva kuá'á nda'a na, saá ké xa'a yo satatan yo na, xí'in a sañu, a ndiasa, a tutun, a muñeca, ña ká'an yo xa'a yo'o ra, íku'ní na ña sata e lee ra, ra ká'an na, saña ña lo'o se'e ndi, ta ká'an na kivi ña lo'o yo'o, ta saá kug'an na ye'e ra sákana na ña kani va'a, ra kuá'an káchi na xí'in ña. Saá ké ndúva'a na vali yo'o, ta tuku xaa ndi ña xí'in na, ndia nduva'a na. Sava tu na ra, ñá ñú'un se'e kúu ña chíndu'u iin lulu lo'o, a xita vali ra taxi ñá e kuxi na vali sóo, ta saá ndúva'a na.

Florencia A. Sierra Mendoza

Xitan i

Yí'i ndáa i nuu sukun
ta káa i nda nuu yoo
ta kúni i ña kimi
nuu íyo kua'a ri.

Kaxin iin ri, ta iin ri
xí'in tí latun
ña tuun ri ini ve'e
ña nana xitan i.

Yí'i ndáa i nuu sukun
ta káa i nda nuu yoo
ta kúni i ña kimi
nuu íyo kua'a ri.

Kaxin iin ri, ta iin ri
xí'in tí latun
ña tuun ri ini ve'e
ña nana xitan i.

Tomás Allende Iragori

Tu'un lin Tachi

Ti sata yaa
ndáchi ri nuu íyo ve'e yaa
chi kúni ri kaxi ri nuni yaa.

Ñii burro xíno ri noo íyo yutu kuii
ta nixaa ri yatin nuu ndichi ta lo'o koto kuii.

Ovi pato chíchi ri takuii yita
ta yu'u yita íyo iin yita.

Xa'a yuku chée
íyo yita kuii, íyo yita yichi xáxi lesó chée
naxino ri ta xí'i ri takuii yita chée.

Ñina lo'o ndá'yi ri,
ñoó, ña ndaá ri ta un vasa kisi ri.

Silviana Salverón Hernández
Yoso Nuni

Nuu Ndika

Ndí'i nuu ndika, ta íyo ní kiti kue'e, ti tisu'ma, tindoo, ti koo, ti ñunu, ti ñu'un, ta saá tu iyó kiti te ri va'a xáxa'an: ti sundiki, tixu'ú, ndikachi, te kúun savi ta ndúkuui ndí'i itia, ta saá va'a ní xáxa'an ndí'i kiti yo'ó.

Saá tu íyo ndí'i nuu ita: ita kua'a, ita nde'e, ita kuaan, ita yaa, saá íyo yuvi nuu xí'i ti sundiki tikuii.

Kúsii ní ini yo ten kée yo nuu ndika, ten kua'an yo táxi yo ndiakua, xíni so'ó yo ten xíta saa, ten kua'an yo nuu ndika, xíni so'ó yo ten káni xa'a tika.

Xíni yo kua'a ní nuu ndatun, ká'an yo ña ndatun ní, chin kua'a ní kiti vali xíka, sata ña va'a ní yé'e ñu'un.

Carmelina García Martínez.

Tu'un lin tachi

Lápiz ñá Lupe
nixa'no ta Lipe
ninda'yi naki ta tata Pepe.

lin ti ina lo'ó
Xíxi ri iin xita lo'ó
ña ko'on ri yuku xi'in ta lo'ó.

Ta lo'ó se'e ñá nana María
ndáa ra tusu'ú, ta un vasa ka'vi ra
nina yuku xíka ra.

lin ñá lo'ó sákua'a ñá
nixa'an ñá ñoo sa'an
ta koti'va ñá kama sákua'a ñá.

Ti burro lo'ó, ndó'o naki ri
ña ndíso ri titno xíka ri
xi'in xito'o ri.

Marcelina Gálvez Calleja
Yuta Si'in

Kuayu xi'in Tio'o

Iin ichi xika iin kuayu xaxa'an ri ma'ñu iin yoso ndika, ta ndeketa'an ri xi'in iin tio'o, saá nika'an kuayu xi'in tio'o.

Na'an amigo, na kunu yo, kee o yo'o ta xaa e ndia kaa, tan kuni o yuu kuvi yo kasa naa, kachi kuayu xi'in tio'o, ta saá ndakuiin ti tio'o, va'a kachi ri. Saá nika'an ti kuayu, koso nuu ta kunu yo, kachi ri xi'in tio'o, ta ti tio'o yo'o un nixiin ri, ta nika'an ri xi'in kuayu, va'a ka yo'o koso nuu kachi tio'o, ta kandixa ti kuayu, xukoso nuu ri, ta tan xa'a kunu kuayu, ta ndava ndiaa tio'o su'ma kuayu ta un nixini ti kuayu, ta xínu ri, xínu ri, xínu ri, kua'an ri, ta nixaa ri nuu nika'an ta'an ri, ta iin ndee sukoni'in ri, ta ndia kan sakana su'ma ri, ta ndia kan sakana ri ti tio'o. Saá nika'an ti kuayu, amigo, mii vaxi un kachi ri, ta ndakuiin ti tio'o, ndia yo'o ndichi yu, kachi ri, ta ndichi ri ndia kan, saá kusuchi ní ini kuayu chi kixa kanaa tio'o nuu ri.

Donaciano Martínez de Jesús

Tu'un lin tachi

Ku'va i ta Camilo
Káchiño ra xi'in ta Hermilo
ku'un na sata na ndi vilo
ña kusiki ta lo'o Cirilo.

Ñá lo'o Paloma
Kua'an ñá ñuu Colima
koto ñá xito ñá ta Chema.

Tata Cristino xi'in Marcelino
Xgkin na itun kaa ndiko xa'a ná nana.

Ki'vi i ñá Tina
xixa'an ñá ve'e ñá nana Chimina
ña sata ñá nduchu china.

Nda'vi ní xíta tiomi
kánoo ri nda'a itun tinomi.

*Plautilla Isabel González Guzmán
Santa Cruz*

Burro xi'in koo ichi

Iin chichi nixiyo iin koo íchi, ta k̄ita ri kua'an ri nduku ri ña kaxi ri, xikani ní nixa'an ri ta nindoo ri iin nuu iku, mii nuu un koo takuui, ta ñaa nixa'vi ní ri un nikuvi ka kunu'un ri ita, ndisaa kúu kiti un ni xíni ña'an ri, mii ti va'a xa'xi kuñu kúu ri, un vasa kuya'tin ri mii nuu ndu'u koo ichi.

Nikuachi ri uvi kivi, ta nikoko chichi ri ña'an ndisaa kúu kiti ti kua'an ya'a, xika'an ri ña mani na ku'un ndaka na ri nda ita, ña nuu niya'a iin ñukuui, ta k̄achi koo ichi xi'in ri, ñani an kuni un saa un iin ña mani xi'in yu, kundaka un yu'u ita, ta ti yo'o un nixiin ri ku'un ri ndaka ña'an ri.

Saá k̄uu, nda ti uni niya'a kúu iin burro, ta nikachi koo ichi xi'in ri, ñani an kúni un saa un ña mani xi'in yu, ku'un un ndaka un yu'u nda ita, ta ti yo'o xindaka ña'an nda ita, kuenda nixaa ri, nikachi ti koo ichi xi'in burro, mii nuu kunu ku'un un ndaka un yu'u, ta nixaa ri mii nuu kunu, ta sanuu ri koo ichi, ta ikan xaxi ña'an ti yo'o. Ña kan káchi na saá "un kandixa yo ña ká'an na yivi xi'in yo chi un xini yo ke xáni ini na xi'in yo". Ña kí'in xini yo.

Pedro Fermín de la Cruz Morales

Nuu i Itia Ta'nu

Ña ñuu yu Itia Ta'nu, nduvi ní ña, kíndoo ña chí kuñu'un, nduvi ní kaa chi yatin ní íyo ndí'i nuu itun, ra ndisaa tiempo kuu ña yuku yo'ó, ra un nindachi tiakuii chí íyo ní itun kuu ñuu yo'ó.

Ta kúsii ní ini yu xíni yu ñuu Itia Ta'nu, chí íyo tiakuii, ta íyo ní itun kúva'a ve'e na, ra un koo e ndo'ó ini na íyo ñuu yo'ó ña nuu itun nu xíni ñu'un nuu na.

Ña ñuu ka'nu yo'ó nita'vi a ña ta colonia, ra ña yo'ó kúu ña:

Col. San Isidro

Col. Centro

Col. Guadalupe

Col. San José

Col. San Martín

Ra tan ta'vi, tan tá'vi, táva na a xákin na viko santo, ta chíndee ta'an na ña xákin na viko.

Raúl Vitervo
Itia Ta'nu

Tu'un lin Tachi

Xi kuyatin vaxi kivi ndii
ndí'i na yivi ndáti ndii
chi saá kána viko ndii.

Tikiva yaa ndáchi ri nino
ta xíto ri chi ning
kútoo ri kanoo ri xini Maximino.

Ñii saa xíka ri xíta ri
nda'a itu ña kúsii ini ri
chi xa síva'a ri chí'yo ri
noo ndiva se'e ri.

*Euarda Ramírez Leal
Nduta U'va Lo'o*

Ti Tina Xini Nitaan Ñayuvi

Ti tina nixiyo xina'an, xini ri kuu iin tundo'o ñayuvi, ndiee ní nitaan, ta uvi tina xika ma'ñu ñuu, un nindi'i ini ri, iin ti ndiaa ta iin ti yaa.

Tina ndiaa kachi ri saá xi'in ti yaa, va'a va ni na kanda chi un koo e ndo'o yo, ta saá kua'an rí xika ri, ta ña táan, ndiee va'a kixa'a kánda, kixa'a ndúva ndi'i ve'e, ndúva ndi'i yutun, kóyo ndi'i xini ve'e, ta kua'a ní tina kixa'a táxin, kua'a ri nixi'i.

Tan ndi'i kanda ñayuvi, ta ndakuta'an ndi'i ti tina, ti va'a xi'in ti nitaxin, ña nika'an ta'an ri nisaa koo, ña koo vii ri, ña un ndo'o ri tundo'o. Saá nika'an ti tina lu'ndu su'ma, kuenda ní koo ndi'i yo ndisaa kivi xi'in kuiya ña vaxi, kachi ri; chi ña un koo kuenda yo kúu ña kua'a ní na ta'an yo nixi'i, ta kua'a ní na nitaxin, kachi iin ka tina kue'e xa'a; ta ndia kivi un koo ña táan ñayuvi, kasa kuenda yo xi'in mii yo, kachi iin ka ti tina so'o ka'nu.

Ña kan ke, tán kúu ndi'i tina, ña vichin, káchi na saá, ndisaá chíkaa ri xa'a ri, ndisaa chíni ri xa'a ri, ta ndia ña kua'an ri tiatia laxa ri, ra xándiaa ri ndika ve'e, ndika yutun, ndika yuu, ndika ña'an nuu tiatia ri, ña kixa kuenda ri, koto ndakava ña sata ri, tan íyo chuun nuu ri, tan mii tiata ri. Saá káchi na ndátu'un na.

*Ndakani ñá
Florencia Ortíz Montealegre.
Itia Ta'nu*

Tu'un lin Tachi

lin ina ndaa
sana ta lo' o ndíxi koto ndaa
kúsii ní ini ra kua'an ra xí'in ina ndaa.

lin tikiva yaa
ndáchi ri kua'an ri no yita yaa
kúsii ní ini ri ko' o ri ñoño ita yaa
ndáchi ri, ta ndáchi ri xíka ri noo ita yaa.

lin leso yaa
xíno ri kua'an ri ini ve'e yaa
ta lo' o koto yaa
kí'in ra leso chikéaa ra ini kisi yaa.

lin saa kua'a
ndáchi ri xíka ri no ita kua'a
kixaa ñá lo' o koto kua'a
ndúku ñá ka'ni ñá saa kua'a.

Ovi saa ndaa
xíka ri xáxi ri noni ndaa
ta keta ñá lo' o nduxan ndaa
kuni ñá tiin ñá saa ndaa.

Feliciana Villano Galvez

Leko, Xáni Xi'in Ma'na

Iin ichi xíka leko xíxa'an ri iin yoso, ndani'in ri uvi na yuvi, leko nindaka tu'un ri na yuvi, ña yoo kuvi na, saá ndakuiin na, iin ra Xani ta iin ra Ma'na.

Saá nika'an leko, va'a sákusun ndo yu'u tu ndixa xíni ndo, saá ndakuiin na ku'un na ve'e leko, saá ndandiko ri ve'e ri, saá nixikandu'u ri, xíto'ni ri, saá kixaa na yuvi ñaa, saá ra nindaka tu'un ta'an na, iin xa kíxi ra.

Kama kuyachin xani, nikaa e iin kuiso, iin kani ndí'i ña leko, saá kama ndoto ri, xíto ri, tuku ndixiyo iin ko'o yuvi nixini i, saá kíta ri, kua'an ri, ngkita'an ri xi'in iin tima'an xíka xáxi itu, saá ká'an leko.

Xito, taxi lo'o nuñu xa'a i, chi kini ní nixani yu, saá ndakuiin tima'an, nisaa nixani un, saá kixa'a tima'an táxi rí nuñu, saá nika'an ri xi'in leko, **kuenda ní koo un, chi xa ndíkun na yo'o.**

Kivi ndakoto leko, xa yachin vaxi iin tiaa, ní'in ra tuxii, saá ra kini ra tima'an, ta leko nikaku ri, ta kama nindivi ri yavi ri. Ña kan káchi na saá, un va'a kaka yo xi'in na xíka kí'vi, chi xa'a na kan, ndo'o yo tundo'o.

Nduxu CHée Xi'in Tika

Saá k̄sa ñii nduxu chée xi'in ñii tika, ndakita'an ri taño ku'u, ta saá nika'an ti nduxu chée xi'in ti tika:

- **Ndachuun k̄i a ndee ní kándeta un kivi vitin, k̄chi ri xi'in a tika.**
- Kándeta i chi k̄sii ní ini i. K̄chi ti tika xi'in nduxu chée.
- **An saá va, ta vitin, siko va'a ka kandeta un, na koto nda'ya lo'o i.**
- Va'a va.

K̄chi ti tika, ta nikixa'a ndáva ri nda ninó, nda ninó, tá saá k̄eta ri ngkava ri mii yu'u ti nduxu chée, ta saá k̄a'an ti nduxu yo'o, **an vitin va'a, s̄anda'vi i ña tika kue'e** k̄a'an ri. Saá x̄xi ña'an ri. Ñakan k̄achi na saá, un kándixa un s̄anda'vi na yo'o, chi na kúu maña kúu na xi'in un.

Rosaura Cano de los Santos

Na Sa'ya Tata Rey

Tr	Tata Rey
Dp	Dos Pequeños
Ma	Mayor
Na	Nana
Se	Señorita
Ti	T̄isu'ú
Nd	Ndiva'yi
Pa	Pájaro
Re	Rey

Ña Kuu lin

Saá che, uni sa'ya tata rey, ta iin kúu ta xindee, ta ovi kúu ta vali lo'ó, ta ñó'on ra ká'vi ra, ta va'a ní ve'e rey jaan, chi ta va'a kúu ta jaan, ta kixa'a kúva'a ña kuxini na xikuaa, ta saá nda kundichi mesa sava, ndakundoo na yiva kuxini na ta saá ñika'an tata rey xi'in ta vali:

Tr: Ta na'an ndo kuxi ndo ta kava ndo, ta vitin, Taan na'an ndokoo ndo ta ku'un ndo ka'vi ndo, chi ña ñaa ké xini ño'on, ña ñaa ké ndáa ya'vi, kan vaxi ña va'a, ta ña yo'ó, xa choon mii i kúu va e yo'ó, ta ña vi'i ka ki'in tiso noo, tiso uvi, tiso oni, ndo'o ndani'in yi'i ku'un.

Kachi va tata rey sí'a. Ama, ndakuiin va na vali che:

Dp: Ndixa vi tata, ña ndaa ká'an un, xa sakuano ndixa un ndi'i, ta va'a chi, ndi'i kúu ndi xga ndee xi'in un.

Tr: Aan va'a tu saá hijo, va'a tu saá. Saá ka'an ndo ta kúsii ní ini i.

Ta ama ra, iin ta xindee jaan, un ñindakuiin tan mii a ta jaan che, un ñindakuiin ra che, saá, ñika'an ra tata rey xi'in ra:

Tr: Ta ta iin ka, ni choon un ni ndakuiin ta kaa.

Ma: Táta, nda síko chi un ku'un ka tan mii va yu'u ka'vi i, un ku'un ka i.

Tr: Oon, tan saá un ku'un ka un tu saá.

Ma: Un ku'un ka i.

Tr: Va'a. Ta Va'a chi xitaan, nda ndo'o ta vali.
ndakoo ndo, kuchu ndo, nda savijí xí'in mii
ndo, ndakí'in ndo tikoto ndo ra ku'un ndo
ka'vi ndo.

Dp: Aan, va'a va ra saá, va'a.

Ra na vali ñaa, ndokoo na xitaan, nijichichi nuu na,
nijichí'i na takuui sini na tin, nasama na tin, nakutaka
leka na tin, kug'an va na ka'vi na, nijindoo ta yata che,
ta xi chée, nijindoo ra ña, an suú iin va ra kixaa ra tata
rey che, iin va ra che.

Tr: Ua, un nijax'an ndixan va un ka'vi un hijo.

Ma: Tata, un nijax'an i, un ku'u ka tan mii va i.

Tr: Aan, va'a tu saá, va'a. Ta nda vitin siin ña mani
ká'an i xí'in un. Nda kasa un ña mani nduku un
nuu ku'un un, un suú ta xíto ndani'in yí'i kúu un, ra
un suú ta xíto chindee yí'i kúu un, un saá, vasa xíni
ñu'un ña ka'vi un ra saá, ta nda saá soó ovi na
vali yo'o na ku'un sákua'a, ta nda yo'o, nduku un
mii chi ku'un un nda ka mii nuu xíni mii un mii chi
ku'un un.

Ma: Va'a tata, va'a chi ku'un va i, saá ta ku'un ta kúu
mii va i.

Saá kachi ra, ndakuiin va ra ku'un ra, ku'un va ra che.

Na Kuu Ovi

Nixiyo ra siin iin kivi tin, kivi ovi tin, kug'an va ta jaan che, nixaa ra iin noo mini, jaan kándichi iin mitu'un ve'e, jaan va íyi ñii ñá nana kuika nixaa ra che, nika'an ra xí'in ñá nana:

Ma: Nana, íyo va un, an un koo choon noo un kachoon i, va ra nda ve'e un na tí'vi i, va ra nda kini sana un na sákuxi i, va ra nda choon vali choon sí'a kasi i, va ra nda na kee a ña kuxi i.

Na: Hijo, hijo: ndachoon ká'an un saá, sa'ya i kuu kun... (kachi tu mii a nana sí'a, chi un koo sa'ya ñá, mitu'un laa ñá saá va chi)... yo'o íyi kua'a sindiki hijo, oni ciento sava kúu sindiki sana i íyo yo'o, ta ti yo'o kundaa un. (Káchi ti a nana sí'a xí'in ra che)

Ma: Va'a.

Xikoo ra íyo ra che, nikití xitaan tin, andale, kug'an vaquero, nijkee sindiki korra tin, kug'an va ta jaan yuku che; xíka ra kug'an ra, xíka ra kug'an ra, nixino semana va íyo ra ndáa ra sindiki, nixino xa'aun kivi, jaan nake_{ta} mii a nana kuika jaan ku'un e yu'u mini jaan, saá nixaa ra, saá ká'an e xí'in ra:

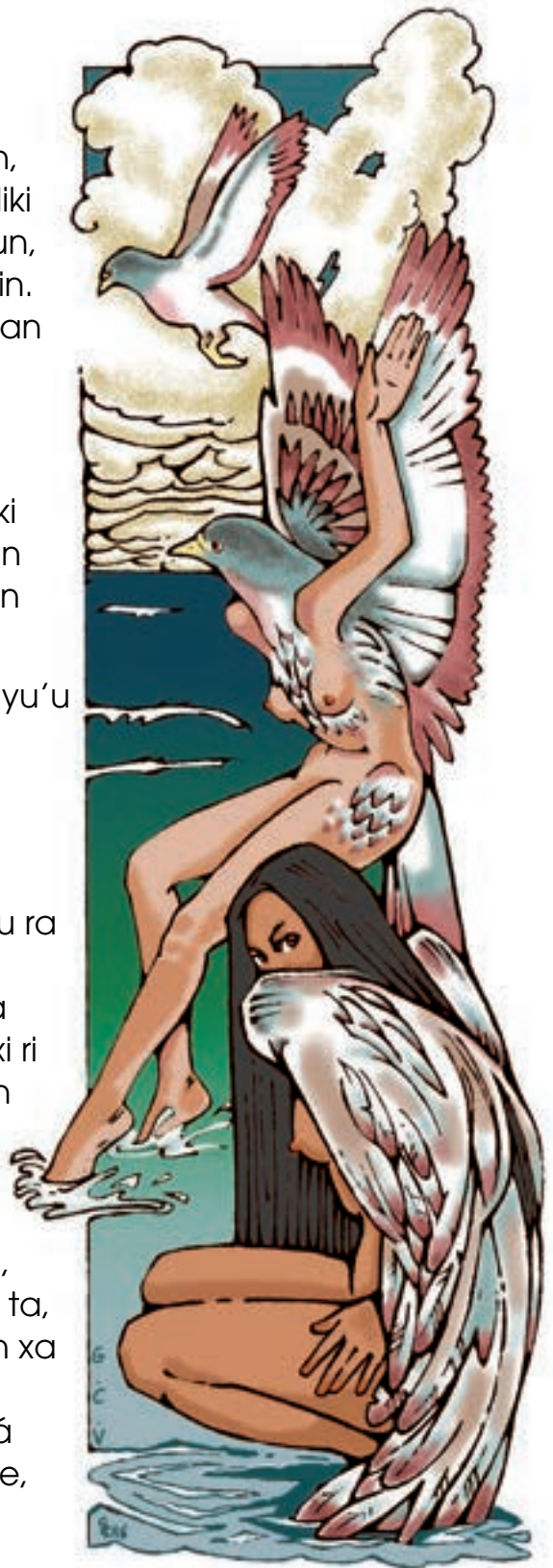
Na: Hijo, naa ní ndakoo un tagn,
kaa kumi ra xa tava un sindiki
korra ta ku'un un, ta kixaa un,
chi va'a ní iin suerte vaxi vitin.
(kachi ti mii a nana kuika jaan
xi'in ra)

Ma: An saá va nana, va tu saá,
va'a.

Na ndagoo ra tin, chi'ti'vi ra sindiki
tin, ku'gn va ra che, saá nixa'an
ra sindaka ra ri, kixaa ra, ovi to'on
xixi ra tin.

Na: Vitin hijo, kuá'an kandi'i un yu'u
mini jaan, jaan koto un, chi
jaan vaxi iin suerte ña va'a.

Ma: Va'a. (kachi ra si'a)
Saá nixaa ra nixikundu'u ra yu'u
mini, kándu'u ra ku'gn, kándu'u ra
ku'gn, kándu'u ra ku'gn,
nitandaa kaa uxu, ta ndagkoto ra
xa oni va sata, nda táni'no ri vaxi ri
che, sata va kúu ri vaxi ri, nixa'an
ri si'a, nikava ri, nikava ri, siin ra
nikoyoyo ri. Ama sata kúu ti jaan,
ná vali si'i va kúu ná che, ná vali
si'i va kúu ná, ná va'a va kúu ná,
sa'ya rey tu kúu ná jaan va che, ta,
xíni mii ñuu vi ná jaan che, ta tan xa
xini na íyo ña mini jaan kíxi ná
chíchi ná, saá kíxi va ná che, saá
kachi ná vali si'i yoo saá: "andale,
ta vitin na kuchu o ta ko'oo yo".

Saá kachi ná, ta n̄kikoo ná
 kug'an ná nda ma'ñu mini, n̄kixa'a
 ná cháa ná sini ná, ta nakuita ná,
 ta kúndaa ná takui ta'an ná, ta
 nakundoso ná nuu takuii.

An ta yoo kúu ñá va'a ki'in o tikoto vitin

Ká'an ra sí'a, saá xíka ndee,
 xíka ndee ra kug'an ra, n̄xaa ra,
 an sii k'i'in va ra tumi mii ñá sí'in lo'o,
 vitin ní mii ñá lo'o k'i'in ra tikoto che.

Va'a vitin kug'an ra, saá k'i'in ra
 kug'an va ra che, nd̄xaa ra, ta
 kachi nana saá xí'in ra:

Na: Hijo, an kee va'a un.

Ma: Nana, kee va'a i vitin, yo'o kee
 va'a i.

Na: Jaan, taxi yo'o, taxi a yo'o.

Ovi to'on nd̄ki'in án ña tin,
 nd̄chikaa e iin xatun va'a,
 nd̄achikaa ñá yave tin, saá kachi
 ñá nana saá:

Na: Va'a vitin, kuá'an hijo, kuá'an,
 kuá'an xata sindiki, un xá'a un
 ña kí'vi; kuá'an, kua'an,
 vaquero va kúu yo'o mii i xíni.
 (kachi ti mii a nana sí'a)

Ná sí'i vali ño'on chíchi, n̄tandaa
 kaa oni tin, n̄ndoo ñá lo'o ta
 kug'an va ná ovi kan, nd̄kuita nino
 sata ti ovi ra kug'an ti kan, n̄ndoo
 ñá lo'o che, nda xíto ndaa ñá
 kug'an kí'vi ñá, ta kúni a ku'un
 ñá ra un koo tikoto a che, saá, su
 kuiti ní ve'e mii a nana jaan ndeta
 ñá k̄xaa ñá che, saá n̄ka'an e xí'in
 mii a nana:

Se: Nana, an yoo va un.

- Na:** Yóo va i hija, yóo va i, Jesús, mii vi n̄ndeta sa'ya i...
káchi tu mii a nana che... ta yo'ó koo un hija, yo'ó koo
un, nda'vi ní kaa un, mii hija n̄xa'an un, un koo tikoto un.
- Se:** Nana, yo'ó k̄ixi ndi ch̄ichi ndi ra, vitin, tikoto i ndiño'on,
un koo a, k̄i'in va na ña, an ña k̄i'in na k̄i a, an koo, ni ke
k̄ixa na xi'in a, x̄ika ní i ndánduku i a, ra un koo a, ta ña
xaan ke n̄ndoo i vitin.
- Na:** Ta saá un koo tatan ña hija, íyo iin sa'ya i, un koo ta
kua'á, iin laa kúu ra nuu i, ta vitin, ta yo'ó koo xi'in un.
(k̄achi ti mii a nana)
- Se:** Aan va'a, koo sa'a vi xi'in ra. (nd̄akuiin a ñá, chi kú ni,
nd̄akuiin a ñá koo e xi'in ra)
- Na:** Uun, va'a.
- Un sii k̄ixaa va ra xikuaa che, k̄ixaa ra xi'in sindiki, n̄ndee ri
korra tin, saá k̄ixa'a ñá ká'an ñá:
- Na:** Hijo, vitin, yo'ó k̄ixaa iin ñá lo'ó ra, xa yo'ó t̄axi i tikoto,
yo'ó t̄axi i ña kundixi ñá. Va'a koo ñá xi'in un.
- Ma:** Va'a tu saá nana, ama vi un koo i xi'in án, ñá xa kúsii ní
ini i x̄ini i kúu ñá yo'ó, koo i xi'in an. (Káchi a ra cha)

Ovi to'on, nikuva'a ñá'an tin, ni sandakuta'an e na tin, kundoo na xíxi a na chee.

Ndí'i xíxi na, ndí'i ni, ndasava'a e xito tin, ndóo na kísi a na, nixino semana va, nixino xa'aun kivi yóo a ñá che.

Na keta ní tu mii nana kuika jaan, ko'on a iin choon, ta nindoo ñá lo'o, ta mitu'un laa ñá íyo, saá kixa'a xíka va'a ini á che.

Se: A lástima, ta ndachoon vi noo kixaa yo índu'u o yo'o, an sava kuu sana na yo'o kiji'in tikoto yo.
(káchi ñá che)

Saá ra, kixa'a é xáni ndí'i á ñá'an kua'gan e, xáni ndí'i á ñá'an kua'gan e, un koo a, un koo tikoto ñá ní'in ñá, saá ra, ndaxiko koo ñá chi sí'a ra, nixaa ñá kandu'u siin xatun va'a:

Se: An nda no yo'o na koto yo, tan un niní'i e ini ton yo'o ra, noo ndí'i xa'a yo ke. (Kachi e sí'a)

Un siin nixaa e, xuna é ra, jaan va ndíkaa tikoto ña che.

Se: Aa lástima, ama ta yo'o va, na yo'o kiji'in tikoto yo...(kachi e sí'a)... aan ta vitin no'on yo, no'on yo vitin, va'a chi un koo ñá yóo vitin ra no'on yo.

Saá tava é tikoto ndíxi é, ndachisó é noo xito tin, ndíki'in é tikoto tumi mii é, saá ra iin ka'ma ra kua'gan va sata che, kua'gan va ñá che, mitu'un laa ri kua'gan, kua'gan va ri.

Saá ndeta mii a nana ndixaa ñá, un koo ka ñá'an íyo, nde ve'e vichi va íyo ndixaa ñá, ama, ndaxaa ra xikuua, saá ká'an é xi'in ra:

Na: Hijo na'an, na'an kuxi un.

Ma: Nana, ta mii kug'an ñá sí'í i.

Na: Hijo, nda mii va'a kuu, kug'an va ñá sí'in un.

Ma: Ta mii kug'an ñá.

Na: Lo'ó choon ñixa'an i kaa ra, kixaa i ra ñá xa un koo kúu ñá.

Ma: Uun, saá un kuxi ka i saá, un kúxi ka mii a i, un kuxi i chi un va'a kúni i xa'a ñá. (Káchi va ra che)

Na: Kuxi un hijo, kuxi un, mii xíni un mii chi kixi vi ñá kan, va'a ni un yatin vi kixi ñá kan, ta saá un koo tatan ñá. (Káchi é sí'a, mii a nana kan).

Saá ra, ovi to'on, ta nikag'an va ra xí'in á che.

Ma: Nana, vitin nda siin a ká'an i xí'in un, ndiko un tikasun, ndiko un xa'nda, iin yáti chée sí'a ná kuu e, chi ku'un va i, ku'un vi; tan va'a, tan yo'vi, ku'un va i xata ñá.

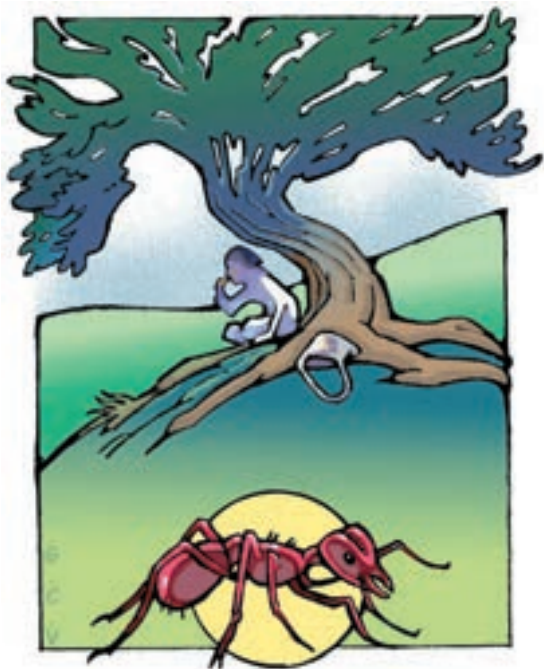
Na: Hijo, ndá xíni un ku'un un xata ñá jaan, ka'ni na yo'ó ichi, ndá mii xíni un mii ichi ku'un xa'a ñá jaan.

Ma: Un koo chi ku'un va i xa'a ñá.

Ovi to'on ñindiko á nana tikasun, xa'nda tin, ándale, iin sí'a ñikuu yati a tin, ta ñikakuiso ra tin, kug'an va ta ñaa che, ñindayi ra ta kug'an va ra che, ñindoo a sindiki che.

Ña Kuu Oni

Nìkani ra, nìkani ra, kua' an ra nìxaa
ra kaa uxu uvi ndaa tin, nìxaa ra
íyo iin itun kuii, xìkoo ra ndíkindee
ra, kí'in ra yati chindu' u ra ñaa, íyo
ra ndíkindee ra, ama, ndakoto ra
ñaa, nda ta káa ndeta iin ña tìsu' ú,
ña tìsu' ú kána sindoko kaa, ndita ri
vaxi ri, mitu'un laa kúu ri vaxi che.

Ma: Tìsu' ú, tìsu' ú, yani o, nde ku' un
un run.

Ti: Yani, ike ndó' o un.

Ma: Aa yi' i ká' an xí' in un, mii ke
ku' un un.

Ti: Uun va' a ka yi' i, ndá kua' an i nda íyo yuku jaan,
nda íyo ka' nda i nu' un kuxu sa' ya i, kua' a ní kúu
sa' ya i. (Káchi mii e tìsu' ú jaan sí' a)

Ma: Uun yani, un ku' un un, un ku' un un, na' an, na' an,
na' an.

Ta jaan nìsakuachi ra tikasun jaan, nìsakuachi ra
xa' nda jaan, nìchindoo ra, saá nìka' an ra xí' in ri kuxi ri,
ta kachi ri saá:

Ti: Aan, ti kísa un ña va' a xí' in i ra, va' a chi na ku' un
i ndaki' in sa' ya i ra kixaa i.

Nìndiko ti jaan kua' an ti jaan, un ni na' an nìxa' an ri,
so kiva níno yo' o tìsu' ú vaxi ri che, nìxaa ri, nìkati ri
xita che.

Ma: Kuxi ndo yani, kuxi ndo, kuxi ndo.

Saá kua' an tuku a ta jaan chi kú mi, kua' an ra,
nìxikani ra kua' an ra. Nìxaa ra jaan íyo ni tuku iin ka
itun kuii, jaan nìxikoo ra íyo ra ndíkindee ra, jaan
kándu' u iin burro ti nìxí' i mii, jaan nìkati ña ndiva' yi
che, fíin a ta síta tee ndiva' yi jaan, xáxi e kuñu, saá
nìxa' an ra, nìxikoto ra:

Ma: Yani, ndiva' yi, ni ke kísa un, ni ke xáxi ní un.

Nd: Aan. Va'a ka yi'i ni, ña yo'o xáxi i lo'o i, ña yo'o nini'in i taa nda'vi, kisa ka i lucha, ni t̥ʃu'u un kivi ni'in i, ni nduxu un kivi ni'in i, ni kini un kivi ni'in i kaxi i, ndaa yo'o xáxi i ni.

Ma: Yani, na'an, na'an, na'an kuxi un, na'an, yo'o ní'in i ña kuxi un.

Ta ka n̥chindoo ra sita noo a jaan ni, x̥ikundi'i e x̥íxi e tin.

Nd: Va'a yani, va'a tan kisa un ña va'a xi'in i.

Ma: Yani, ña yo'o ndo'o i, ña yo'o ndo'o i, ña si'i i kug'an i xa'a.

Nd: Aan, kuá'an, iin ndaá yi'i ndaka'an un, yi'i t̥a chée ndiva'yi ndaka'an un, yi'i kasa ña va'a xi'in un yani, kuá'an.

Ma: Va'a yani ndiva'yi.

Keta ra kug'an ra, n̥ixaa tuku ra jaan, n̥ixikoo ra kándi'i ra, ndíkindee ra, jaan kándichi iin itun kuii ndoko, un n̥ixini n̥i kiti kúu ti iin, ti iin nda'a tun jaan, kée ti saa ta ndáva ndaa ri yo'o, ndáva ndaa ri yo'o, ndáva ndaa ri yo'o, iin saa lo'o; ama k̥ixa'a ra ká'an ra che:

Ma: Saa lo'o, saa lo'o. (Káchi a ra che)

Ama nd̥kuiin a mii a saa lo'o jaan che.

Pa: Iké ndó'o un kána un yi'i, nda xa ovi, nda xa oni va kána un, ká'an un kivi i; úju yo'o x̥ínoo i vitin, taan va i, xáxi i ña yoo nda'a itun yo'o, un vasa ka xá'an i ni, yo'o kúu ve'e a yi'i... (káchi mii e saa

lo'ó kan che)... va'a, nda mii ku'un un.

Ma: Ñani, ká'an i xi'in un chi ya'a i ku'gan i, xata ñá sí'i i ku'gan i.

Pa: Aa, kuá'an, ni'in va un ñá, kuá'an, tan ni'xaa un, ta chindee un rey, ni'in un ñá, so lo'ó ní kúni xaa un, ta noo ni'xaa un, ra chindee un rey, koto kani ra yo'o.

Ma: Va'a yani, va'a tusaá káchi un xi'in i.

Pa: Ta noo keva'a un, ta su yi'i ndaka'an un, chi yi'i kasa e va'a xi'in un. (kachi mii a saa lo'ó kan xi'in ra).

Ma: Va'a.

Ña Kuu Komi

Saá kee ra ku'gan tuku ra, ni'xaa ra, si ni'xaa ndixan ra che, nda nino íyo ve'e tóto, íyo ve'e piso ta kan, ni sii lo'ó ka'no sikun ve'e kivi a kan, rey a kúu ta kan, ta va'a kúu ta kan, saá ni'xaa ra ká'an ra:

Ma: Tata rey, kixaa i.

Re: A saá hijo, kixaa un.

Ma: kixaa i.

Re: An choon kixaa un.

Ma: Kixaa i chi ñá sí'i i vaxi i xa'a.

Re: Ta ñá kúu ñá sí'i un ra... aan, tu saá yo'o kúu ta kixa kui'na ñá lo'ó sa'ya i yo'o, iin ñá lo'ó sí'i, ta nda'ñu'un ñá, tan xina'an lo'ó kivi nda'ño'on a ra, saá ndeta ñá ndixaa ñá, su ndixaa va ñá, yo'o íyo ñá, su un koo a íyo ni'ño yo'o, nda ve'e uxa

nị́nó sikun íyo a, kan kánóo ñá, ikan nda ndoso ñá xí'in kị'vi ñá. (kachi va ra rey che)

Ma: An saá va, va'a.

Re: Ta va'a, va'a ní kụu kuni ndiosi kịxaa un, ta noo yo'o kuiti va.

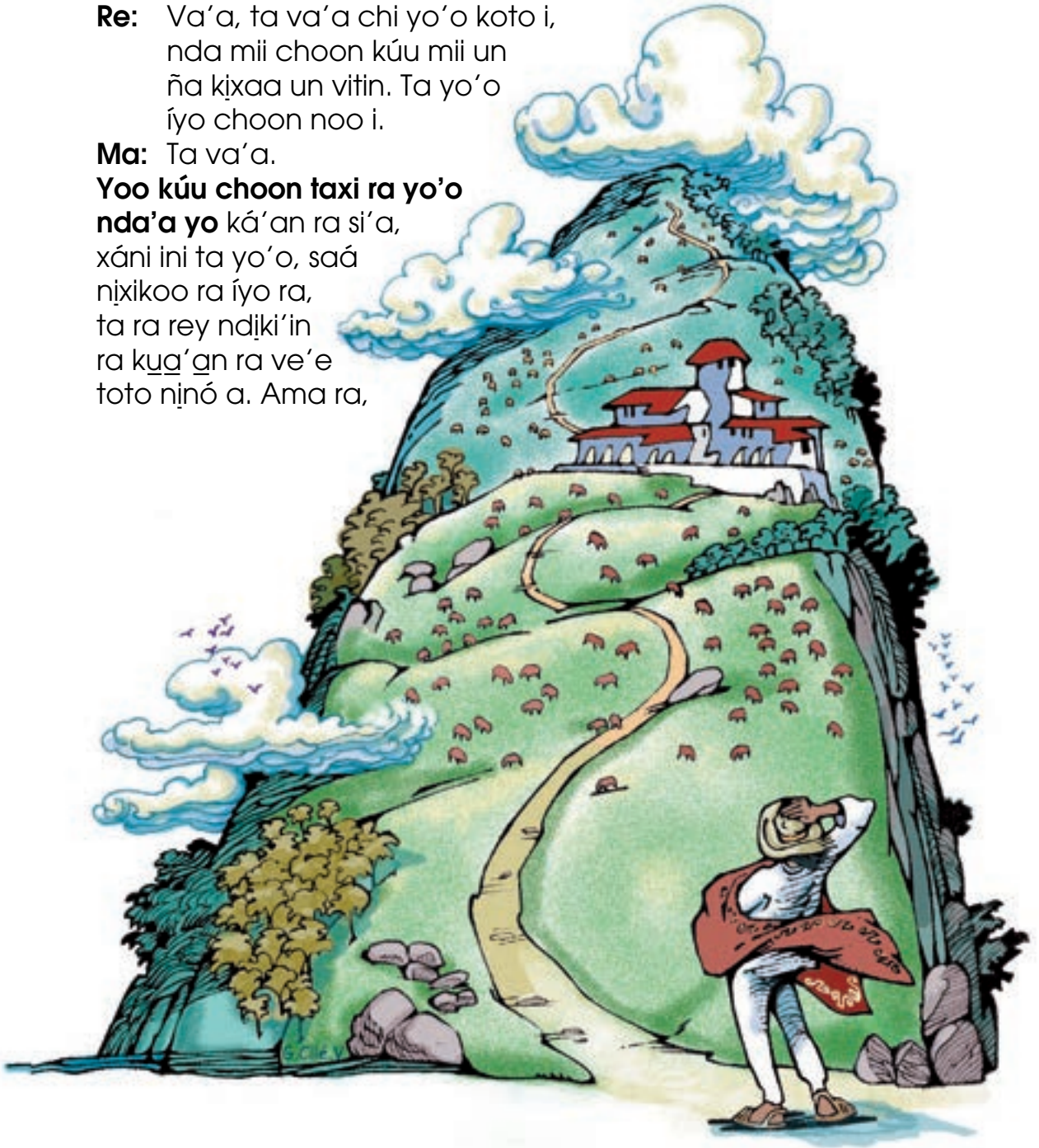
Ma: Koó chi, yí'i kị'in ña'an.

Re: Va'a, ta va'a chi yo'o koto i, nda mii choon kúu mii un ña kịxaa un vitin. Ta yo'o íyo choon noo i.

Ma: Ta va'a.

Yoo kúu choon taxi ra yo'o

nda'a yo ká'an ra si'a,
xáni ini ta yo'o, saá
nịxikoo ra íyo ra,
ta ra rey ndiki'in
ra kug'an ra ve'e
toto nị́nó a. Ama ra,

xikuaa ra, kixaa va ra kána ra ta lo'ó. Yo'ó.

Re: Hijo, na'an...

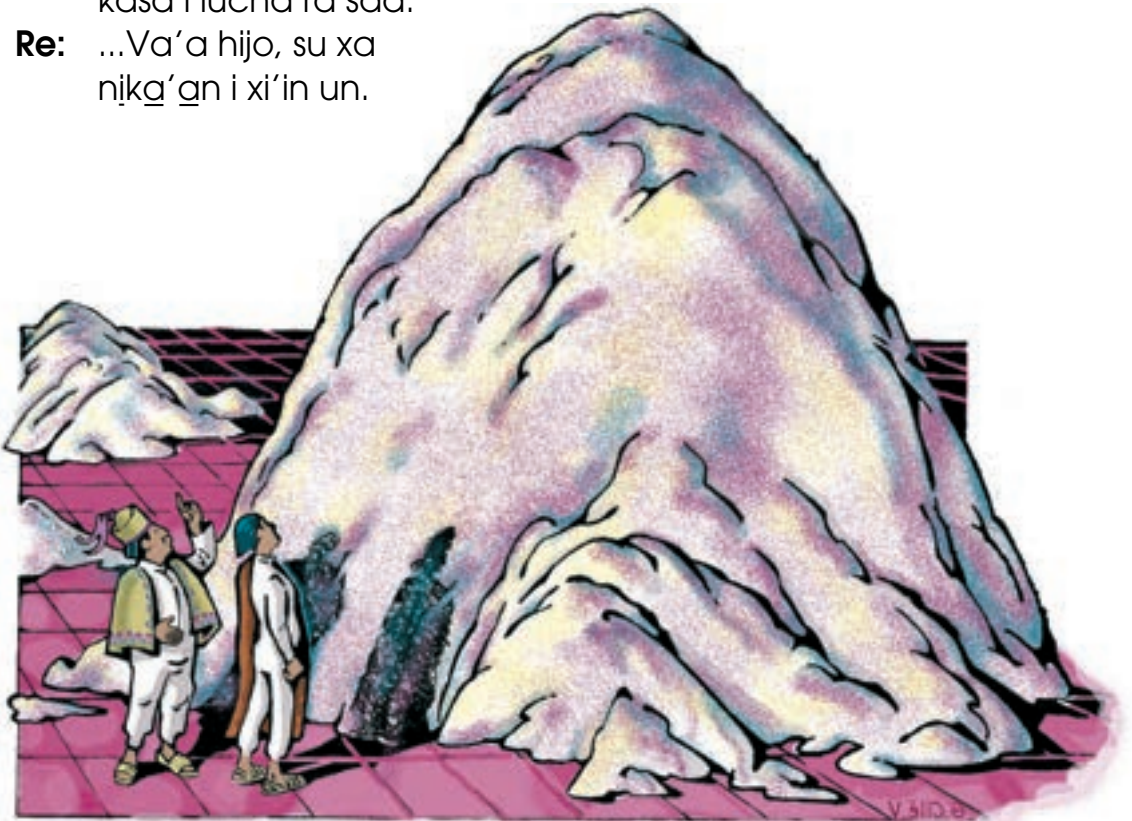
Saá kuyatin ta lo'ó yo'ó, ndakoto ra ini ve'e kan, iin so'ó nindaa noni xi'in nduchi, nindasaka noo a ndoo a, uxa noo vi noni xi'in nduchi ña nisakanoo jaan, noni ndáá, noni kuaan, noni kuiin, noni kua'á; nduchi yaa, nduchi ndáá, nduchi kua'á, nduchi kuiin, nduchi nde'e, nduchi tuun.

Re: ...vitin hijo, vitin noni ndóo yo'ó ra, ta'an mii a ndee, ta'an mii ndi'i ndakuita'an, xa tan niṭivi xitaan ra, xa ta'an miin ndi'i a ndakundoo, limpio koo a, xi ta'an noo, ta'an noo, ta'an noo a jaan ndee, ta tan noo xa kundee un xi'in a yo'ó hijo, ta niṭivi xitaan, ta xi va'a, ta ama tan un nikuchoon un xi'in a yo'ó ra, so uxa kaa kani i yo'ó xitaan.

Aa nda'vi ní yo, yo'ó vi ke ndi'i xa'a yo vitin, káan ra si'a, yo,o ka'ni ra mii o vitin.

Ma: Saá tata rey, saá va, na kasa i lucha ra saá.

Re: ...Va'a hijo, su xa niṭka'an i xi'in un.

Ovi to'on tativi ra kug'an ndaa ra, kug'an ta jaan, ña uxa ve'e ninó vi kixi ta jaan, ta va'a kúu ta jaan, rey a kúu ta jaan. Ta se'e rey ti kúu na yo'o che, ora si, kaa uxa kixa'a ra ká'an ra che.

Ma: ...Tjisu'ú, yani o, vitin yo'o kixi un, yi'i kána yo'o.

Mii ta noó kúu ta ñaa, tani'no a tjisu'ú vaxi a che.

Ti: ...Yani, njichoon kána un.

Ma: ...Na'an un vitin yani, si ña yo'o ke njiga'an i xí'in ndo kivi njya'a i vaxi ichi, tan na'an ndo vitin chi ña yo'o kúu ña niní'in i chioon ve'e rey, ta nde xíni i kundee i nda tava i ña yo'o, ta un ni sii lo'o noni ke yo'o. (kachi ra sí'a)

Ti: ...Un sii a ndee kii a jaan, un sii a ndee kii a, un yi'vi un, un sii a ndee kii a. Káa kandú'u un kusun un, ta na kasa chioon mii a ndí'i.

Saá xíno a ti jaan, njindiko ri njixa'an ri, njixa'an ndatava ri sa'ya ri, su un sii lo'o tjisu'ú vaxi, njixaa ri, su, ti xa kí'in a yo'o, ti xa kí'in a yo'o, ti xa kí'in a kaa, ti xa kí'in a kaa, xa iin, xa iin xa iin ti'vi chindoo ri a, kug'an ti kan, njitandaa kaa kumi, kaa o'on tin, kug'an ti kan che, ndee ndí'i a che, ta njitivi xitaan.

Ti: Nda yo'o koto un a ni, ta koto un tan ngo rey ra ka'an un xí'in ra, tata rey vitin yo'o íyo choom ña taxi un nda'a i, an va'a, an un va'a ní kachoon i.

Ma: Aan, va'a tu saá.

Kug'an va na tjisu'ú, njikoo ti'vi na kug'an na jaan. So njitivi xitaan, ngo rey, kixaa ra.

Re: Hijo, nisaa káa choon vitin, an va'a kachoon un, an un va'a.

Ma: Un koo, tata rey, vitin, an va'a, an un va'a ní kachoon i xi'in ña taxi un nda'a i, ra vitin, yo'o íyo a, koto un jaan.

Saá ra rey, sgkana noo ra.

Re: Oo ta, kee parión, an ta ndíchi va'a kúu un, ta kúchoon va'a kúu un. Va'a, si va'a te yo'o, xa nikuaku tu e yo'o, sikuaa ka'an ti xi'in un iin ka tu a kixa'a un xi'in.

Saá ku'an va tu rey, nindoo mii ta lo'o, saá káan ra saá, yoo kíi a taxi tuku ra yo'o nda'a, saá nixiyo ra nduvi ndaa. Sikuaa kuxino va rey ká'an ra che.

Re: Vitin hijo, xa niya'a un noni yo'o, vitin nda sindiki tuku vitin, ti yo'o ndixaa ku'un korra...

Su un koo xíni mii ñó'on vi sindiki, un ni sivi yatin ku'an ñó'on ti jaan, yuku xa'no ti jaan, ta va'a tu ti lo'o kúu ri, kumi ciento sava kúu sindiki.

Re: ... ndixi ndí'i ri, kúu ri kumi ciento sava, ta ku'un un ndakaya un ti yo'o, ta na nitivi xitaan ra, iin chitu yaa ri korra lambri, ta kuxinu i xitaan, ra ndaka'vi i ri, un nda iin ri un asa mani yuku.

Ma: Va'a, va'a va, saá tata rey na kasa i lucha, nikivi, un ni kivi ra, un koo tatan, ama xíni i mii ñú'un ri.

Saá ku'an va ta rey, kaa uxa ra, xa tuku kana ta yo'o ti chée ndiva'yi che.

Ma: Ndiva'yi, ra chée yani o ndiva'yi, na'an on yo'o kixi un chi yí'i kána yo'o.

Ama nda táni'no a ndiva'yi kixaa ña che, nda táni'no a ndiva'yi kixaa ña che.

Nd: Yani, yani, nichoon kána un.

Ma: Na'an un yani, na'an un, ña yo'o, ña yo'o, ña yo'o kúu ña nika'an rey xi'in i, ra vitin, tan nitivi xitaan ra iin chitu yaa sindiki korra lambri, káchi ra xi'in i, nda iin ri un kása mani yuku, ta ama xíni vi i ta nda'vi mii ñú'un ri.

Nd: Su a ndee vi ke ká'an ta rey jaan, un yí'i un chi un
su a ndee vi kíl a, un ku'un un, mii a yi ku'un,
ndóo ka oni, komi ta mivo i na sanatatu i tika'an
ra ku'un ndi yuku va, ku'un mii a ndí'i ndíkí'in ndi ri.

Ma: Va'a tu kása un ña va'a xí'in i, kasa ndo iin ña
mani xí'in i.

Kug'an va ti jaan mii ñú'un sindiki che, nixaa ri noo
ñó'on sindiki, ti ñitiin yo'o, ti ñitiin yo'o, ñikixaa ri
sándataka ri sindiki tika'an, su un ni sií lo'o sindiki ndáka
ri ñikixaa ri che. Ta kixaa ri iin ñiko'ni ri korra lambri,
nda kí'va ndaa ñinasama ta'an sikun sindiki ñú'un ri,
saá ñika'an ndiva'yi xí'in ra:

Nd: Vitin ndakoo un yani, ndakoo un, ándale, xa ñikisi
un vitin, xa kaa o'on kíl a, ándale, vitin kug'an va
ndí'i ...**taxa'vi ña'an ndo, chindee yo mivo, mivo i
kúu ta yo'o** (kachi mii a ndiva'yi chée xí'in na
ta'an e)... ta ndakoo un ra ndukun un siin iton kani
ndukun un chinuun un soko un, ta kundichi un
ye'e korra lambri, chi ti iyo kúu ti yo'o, iyo tavi
ta'an ri ra koso ndí'i ri yo'o, va'a ka yiton kuni'in
un, sayí'i un ri na kuta'an ri ku'un ri chi maa.

Ma: Va'a. (kachi ra sí'a)

Nĩndiku ra iin yiton, yo'ó káa nu ndákaa nda'a ra che, iin sáyí'i ta'an ti kan vaxi ri ña ndúku ri kikoo ri, ándale, ta xikoni'in ra ri kug'an nu'un ri chi kan. Saá nĩtivi xitaan kixaa va rey che.

Re: Hijo, an va'a, an un va'a.

Ma: Táta rey, vitin ña yo'ó ke íyo vitin, ña yo'ó kúu ña nixiyo ndive'e, ni lo'ó nĩkisi i, nuu níni i nĩtivi vitin.

Re: Va'a.

Saá ra kixaa nĩkí'vi a rey kug'an ra taño sindiki, na kunda'vi ri, tuku ri, tuku ri yá'a, saá nĩka'an ra:

Re: Ora sí, vitin ndixa íyo va'a hijo, vitin ndixa, yo'ó ke kundaa ini xini i yo'ó, nda chi ovi a yá'a un vitin, un koo kaka ini un, xiniya'a tu un a yo'ó, xa ña ovi ke yo'ó, vitin, ña oni yá'a un sikuaa.

Ni ke kúu tuku a taxi ta yo'ó nda'a o. (káan ta yo'ó)

Re: Xikuaa, ndá síin ña kan ke ká'an i xí'in un.

Ma: Va'a.

Xikuaa, tuku ndaxino a rey che, kixaa ra ká'an ra:

Re: Vitin hijo, kuenda ní koo un, kaa jin taan, ta noo ná sí'i vali sa'ya i, oni kúu ná noo, ña uxa ve'e toto nĩnó ndóso ná kan ra, noo ná; su ña iin nĩkachi kundixi ná jaan, nda xa'a ná, nda xini ná, tikoto ná,

ta kukujita ná ra, nda káa kundichi un, su mii mii ñá ndikun un vaxi un, mii ñá kúu ñá si'i un, kúu mii a nda kuni un vitin, ñá ñaa kúu mii á ñá ndanomi un, ta ama ra ñikivi nini nda'a un iin ka ná, ndá ña jaan kíi a sandi'i xa'a un. (kachi a rey tu ku ni)

Ma: Aan, va'a tu saá tata rey, va'a tu saá, na kasa i lucha tu saá.

Saá ndiki'in rey kuá an va ra nda ve'e uxa ñinó. Kaa uxa ra, xa tuku kána va ta lo'o yo'o che.

Ma: Saa lo'o, saa lo'o, vitin na'an un kixi un yo'o, yi'i kána yo'o.

Ama táni'no a ña saa lo'o kixaa ña che.

Pa: Ike ndó'o un kána un, ike ndó'o un kána un. (káchi mii e saa lo'o ña che)

Ma: Na'an un vitin che, ña yo'o ká'an rey xi'in i ndi xiva'a, xa ñiya'a ndi'i noni, ñiya'a i sindiki; un nde siin ña yo'o ra ndiki'in i ñá si'i i, káchi ra.

Pa: Aan, un sii ndee vi ke jaan, un sii a yi'i un kíi a, tan su kaa jin kachi ra xi'in un, su kaa jin ra, xa íyo tí'va un, yi'i kixi sána'an i ñá si'i un noo un, yi'i

ndataxi ñá nda'a un, (kachi mii a saa lo'o kan che), ta un tándaa yachi un, nda káa kundichi un ra, na noo ná, ná kukuíta ná yo'o ra, táni'no mii i kixaa i ra, ta koso noo i soko ná ra, kataxa'a i. Táxa'a i kuá'án i sí'a, táxa'a i kuá'án i sí'a, táxa'a i kuá'án i sí'a, ta kuenda ní koo un, ta noó ñixa'an kuiti yu'u i, chitu i yu'u ñá, ándale, ñá jaan xaa un nomi un (kachi a ti mii a saa lo'o jaan xí'in ra ku ni).

Ma: Aan, an va'a tu saá.

Saá kachi ri ra kuá'án va ri, ovi to'on ñikiti jaan xa íyo ra xikuenda va ra che, ñitandaa kaa jin, an síi ñoo xa ná che; iin noo ná, iin na'na ná che, xikuíta ná tin, xikundichi rey nda tan káa, saá kixa'a ra ká'an ra. Ama táni'no a saa lo'o kixaa ri, xikanoo ri yo'o, kixa'a ri táxa'a ri, táxa'a ri, xíka ri, ñixa'an yu'u ri yu'u ñá, chitu ri tin, ta kaa xíno ra ñixaa ra.

Ma: Ñá yo'o kúu ñá sí'i i tata rey, ñá yo'o kúu ñá.

Re: Ora sí, vitin ndixa íyo va'a vitin, nda yo'o kí a ñixaa noo a ña sandi'i o ña ñika'an yo, ándale, yo'o íyo ñá sí'i un chi, ndaki'in un án no'on á xí'in un.

Ndaki'in a ta jaan ñá sí'i ra che, oon, ndaki'in ra ñá che, saá ke noo ndiki'in ra kuá'án no'on ra xí'in á ve'e nana kuika che.

Casiano Juárez Armenta

